

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
34

Yerevan – 2022

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
34

Ереван – 2022

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

34

*Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Խմբագրական խորհուրդ՝ Վ. Տեր-Ղևոնդյան (գլխ. խմբագիր), Գ. Տեր-Վարդանյան, Գ. Մուրադյան (պատասխանատու քարտուղար), Կ. Մաթևոսյան, Վ. Թորոսյան, Թ. Վ. Լինտ, Ա. Մուլթաֆյան, Ա. Շահնազարյան, Գ. Գասպարյան, Ս. Վարդազարյան, Ա. Թամրազյան, Հ. Համբարձումյան:

*«Բանբեր Մատենադարանի» 34, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ին-տ. Երևան, 2022: 448 էջ (ներդիր 8 էջ):*

*«Բանբեր Մատենադարանի» հանդեսի սույն համարում ընդգրկված են
պատմությունը, բանասիրությունը, արվեստին նվիրված հոդվածներ և այլ նյութեր:*

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲՐԳՈՒԹԵՆՅԻ ԳԱՆՁԵՐՆ ՈՒ ՏԱՂԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ Հովհաննես Բրգուլթենց, Ոստան քաղաք, գանձ, տաղ, ձեռագիր, Աղթամար կղզի, Մուրբ խաչ եկեղեցի, Թովմաս առաքյալ:

Հովհաննես վարդապետ Բրգուլթենց Ոստանցու գրական ժառանգության մեջ առանձնակի տեղ ունեն Աղթամարի Ս. Խաչին և Ս. Թովմաս առաքյալին ձոնված գանձերն ու տաղերը: Հովհաննես Բրգուլթենցի մասին հիմնական աղբյուրը նրա աշակերտի թողած չափածո հիշատակարանն է՝ 1424 թ. Հովհաննես գրչի ընդօրինակած ձեռագրում (Գրիգոր Տաթևացի, Քարոզգիրք, ՄՄ 2077), որը հետագայում՝ 1582 թ., պատկանել է Հովհաննես Բրգուլթենցին¹: Համաձայն Ներսես վարդապետ Ակինյանի՝ չափածո հիշատակարանի հեղինակը Հովհաննես Բրգուլթենցի աշակերտ Ներսես աբեղա Բաղիշեցին է²: Ն. Ակինյանը, հիմնվելով այդ և այլ սկզբնաղբյուրների վրա, շարադրել է Հովհաննես վարդապետ Բրգուլթենցի կյանքը և գիտամանկավարժական գործունեությունը³:

Հովհաննես Բրգուլթենցը ծնվել է Ոստան քաղաքի մոտ գտնվող Վառնիշատ գյուղում: Նրա ծնողներն էին Դուլիջանը և Նուբարը, եղբայրներից հայտնի են երկուսի անունները՝ Մուրատ և Ոսկեան, նաև նրանցից մեկի զավակի անունը՝

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ.գ.ք., tumanyan.lusi@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ հոկտեմբերի 18, 2022, գրախոսելու օրը՝ նոյեմբերի 29, 2022:

¹ «Թէ որ գալակ Սիոն ունի, / Արփայոյիսն բաժին լինի, / Որ եւ յւեաց այնմ բանի / Փիլիսոփայն քաջ եւ արի, / Զոր Գրիգորի նման լինի, / Նարեկա վանից վանականի, / Հայոց յազգէ ծնեալ լինի, / Ի յՈստանա մեծ գաւառի, / Որ մականունն Բրգոս ասի, / Եւ Յովհաննէս նա յորչորջի, / Ի բնէ նա աշակերտի, / Ներսէս քաջ վարժապետի, / Որով բանի հմուտ լինի, / ԶՆարեկացին յորդ մեզ պատմի, / Եւ Հին ու Նոր Կտակարանի / Ի վեր է քան զիմաստ բանի: / Ստացաւ զգիրս Բարոզի / Յիշատակ անջնջլի, / Ի յամերամ ժամանակի, / Եւ ծնադպան իւրոյն բարի՝ / Դուլիջանի եւ Նուբարի, / Եւ եղբարցն հարազատի՝ / Ոսկեանի եւ Մուրատի, / Եւ եղբար որոյն Բահլոյի, / Անփորձ պահէ Տէր ի յերկրի: / Է նա բնական Վառնիշատցի, / Ի Պատրկայ մենաստանի, / Որ է հանդէպ Ոստան Բաղի, / Մարըն լուսոյ Աստուածածնի, / Եւ Գեորգեա Զօրավարի, / Եղիշէի դանբարանի, / Երախտաւոր հայոց ազգի...»։ ՄՄ 2077, 313աբ: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. 9, ձեռ. 2077-ի նկարագրող՝ Յ. Քէօսէեան, խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երևան, 2012, էջ 1366-1367:

² Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, «Յովհաննէս վ. Բրգուլթենց Ոստանցի գանձասաց», ՀԱ, 1937, թիւ 1-5 (այսուհետև՝ Յովհ. Բրգուլթենց), էջ 210:

³ Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, Բաղէշի դպրոցը (1500-1704), Վիեննա, 1952 (այսուհետև՝ Բաղէշի դպրոցը), էջ 56-66, «Յովհ. Բրգուլթենց», էջ 210-215:

Բահլուլ: Հովհաննես Բրգուլթենցը եղել է Պատրկի վանքի միաբան, ապա Բաղեշում աշակերտել է ներսես վարդապետ Ամկեցուն: Ն. Ակինյանը ենթադրում է, որ Հովհաննես Բրգուլթենցը վարդապետական գավազան է ստացել մոտավորապես 1570 թ., իսկ 1575 թ. Բաղեշում Հովհաննես գրչի ընդօրինակած Ավետարանի ստացող Բրգուլթենցն արդեն հիշվում է որպես վարդապետ⁴:

Հովհաննես վարդապետի և նրա ծնողների անունները գրված են նաև իրեն պատկանող այլ ձեռագրերի հիշատակարաններում: Երբ Հովհաննես Բրգուլթենցը Պատրկի վանքի միաբան էր, նրա պատվերով ընդօրինակվում է Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք Հարցմանց»-ը (ՄՄ 852), ուր նա խնդրում է հիշել իրեն, իր ծնողներին, եղբայրներին, եղբորորդուն. «Ես՝ Յովաննէս վարդապետ զՈստանայ, որ սուրբ տառս ըստացայ յիշատակ ինձ եւ իմ ծնողացն՝ Ղուլիջանին եւ Նուբարին, եւ եղբարցն՝ Մուրադին, Ոսկէվանին, եւ եղբորորդոյն՝ Բահլուլին, եւ ամենայն արեան մերձաւորացն՝ կենդանեաց եւ ննջեցելոց, եւ Աստուած ողորմի ասացէք նոցա. Ամէն: Գիրքս Յովաննէս վարդապետին է յՈստանայ, ի սուրբ ուխտէն Պատրկայ, որ հանդէպ քաղաքին Ոստանայ»⁵:

Հովհաննես վարդապետը ծավալել է մանկավարժական գործունեություն և ուսուցանել բազմաթիվ աշակերտների, որոնցից են եղել Սիմեոն Ապարանցին և Բարսեղ Գավառացին⁶: Վերջիններս իրենց բազմիմաց ուսուցչի մասին թողել են հիշատակություններ: Բարսեղ վարդապետը, որը նաև հմուտ և վայելչագիր գրիչ էր, իր ընդօրինակած մատյաններում ակնածանքով է տալիս ուսուցչի անունը: Այսպես, 1598 թ. Բաղեշի Ամրդուլ վանքում ընդօրինակած «Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց» ձեռագրում (ՄՄ 2605) Բարսեղ վարդապետը գրում է. «Այլեւ ուսուցչին իմոյ՝ քաջ հոռետորին Յովաննէս րաբունապետին, որ մականունն Բրկութենց ասի, եղիցի յիշատակ մատեանս այս...»⁷, իսկ 1604 թ. գրած «Մեկնութիւն Ավետարանին Մատթէի» մատյանի (ՄՄ 1282) հիշատակարանում նշում է. «նաեւ զուսուցանող վարժապետն իմ զՅովաննէս րաբունապետն, որ մականունն Բրգուլթենց կոչի»⁸:

Հովհաննես Բրգուլթենցի մյուս աշակերտը՝ Սիմեոն Ապարանցին, իր Վիպասանության մեջ ևս անդրադարձել է ուսուցչին՝ ձոնելով նրան գեղեցիկ տողեր:

⁴ Բաղեշի դպրոցը, էջ 57, «Յովն. Բրգուլթենց», էջ 210: Ն. Ակինյանը նշել է Հովհաննես գրչի ձեռագրի թվահամարը Երևանի պետական թանգարանում՝ 138, որն այժմ ՄՄ 7548 ձեռագիրն է, տե՛ս Յուզյակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, ցանկները և հավեմատական տախտակները՝ Օ. Եգանյանի, Երևան, 1970, էջ 1525:

⁵ ՄՄ 852, 1ա, 65բ, 263բ, 271ա: Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմ.՝ Օ. Եգանեան, Երևան, 2007, էջ 993-994:

⁶ Բաղեշի դպրոցը, էջ 59, «Յովն. Բրգուլթենց», էջ 212:

⁷ ՄՄ 2605, 211ա: Բաղեշի դպրոցը, էջ 60, «Յովն. Բրգուլթենց», էջ 212:

⁸ ՄՄ 1282, 261բ: Բաղեշի դպրոցը, էջ 60, «Յովն. Բրգուլթենց», էջ 212:

Միմեոն վարդապետը Բրգուլթենցին համեմատել է հրեշտակների և պայծառ արևի հետ. «Զի հրեշտակացն էր նա սարաս, / Անհամեմատ յերկրաւորացս, / Սըրբազանիցըն գերադաս, / Տէր Յովհաննէս Հոգւովն օծեալս... / Արևն ի մայրն վերադարձած, / Արուեսկին պայծառացած...»: Նշում է նաև Հովհաննէս վարդապետի՝ գանձեր և մեղեդիներ հեղինակելու հանգամանքը. «Իմաստութիւնն արձանացած, / Գանձ, մեղեդի, երգ սըրբասաց, / Ըզհոգևորն պըտուղ շըրթանց, / Գըրով թողեալ աշակերտաց...»⁹: Այս օրինակները վկայում են հայ միջնադարում տիրող ուսուցիչ-աշակերտ ակնածալից հարաբերությունների մասին ընդհանրապես:

Մեծանուն այս վարդապետին անդրադարձել է նաև պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին՝ որպես նրա ուսուցիչ նշելով Ներսես վրդ. Ամկեցուն, իսկ որպես աշակերտ՝ Բարսեղ վրդ. Գավառեցուն. «Այլեւ էր ինքն Բարսեղ վարդապետն ի գաւազանէն՝ որ ի Տաթևացոյն յառաջ եկեալ եւ սերեալ, այսպիսի կարգաւ: Նախ՝ Գրիգոր Տաթևացին, նորին աշակերտ Դանիէլ. նորին՝ Յովհաննէս Համշէնցին. նորին՝ Չորթան Գրիգոր Արճիշեցին. նորին՝ Ներսէս, որ Մատաղ ասի. նորին՝ Ներսէս Բաղիշեցին. նորին՝ Ներսէս Ամկեցին. նորին՝ Բրգուլթ Յովհաննէս Ուստանցին. նորին՝ Բարսեղ Գաւառցին, որ է այս Բարսեղս, որոյ վասն բանս է: Սորին աշակերտ Մոկացի Ներսէս ի գեղջէն Ասկնջաւայ, զորոյ մականունն Բեղլու ասեն, զի մեծ էր բեղն: Սորին աշակերտ Մելքիսէթ Երեւանցի, ի գեղջէն՝ որում անունն էր Վժան»¹⁰:

Մինչև այժմ Հովհաննէս վրդ. Բրգուլթենցից հայտնի էին հետևյալ ստեղծագործությունների բնագրերը, որոնց անդրադարձել է Ներսես Ակինյանը¹¹.

1. «Գանձ Գետարգել Սուրբ Նշանին». Ն. Ակինյանը որպես աղբյուր նշել է այն ժամանակ էջմիածնի Մատենադարանին պատկանող, իսկ այժմ՝ ՄՄ 2672 ձեռագիրը (404բ-6ա),

2. «Տաղ Գետարգել Սուրբ Նշանին» (ՄՄ 2672, 406բ),

3. «Պատմութիւն ամենագոր սուրբ Խաչին, որ պարգեւեցաւ ի թագաւորացն Յունաց Վասլի եւ Կոստանդեայ, եւ բերեալ եղաւ ի սահմանս Մոկաց». Ն. Ակինյանը որպես աղբյուր նշել է ՆՊՄ. 1428 և Նիկոսիայի հմբ. 1 ձեռագրերը: Սույն գործը, սակայն, առկա է նաև ՄՄ 5128 ձեռագրում (235ա-239ա)¹²:

Անդրադառնանք մեզ հետաքրքրող գանձերին ու տաղերին: Խաչիկ Լևոնյա-

⁹ Սիմեոն վ. Ապարանցի, Վիպասանութիւն սակա Պահլաւունեանցն զարմի եւ Մամիկոնեանցն սեռի, Վաղարշապատ, 1870, էջ 131-132: Բաղէշի դպրոցը, էջ 60-61, «Յովհ. Բրգուլթենց», էջ 212-213:

¹⁰ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխ. Լ. Ա. Խանյարեանի, Երևան, 1990, էջ 311:

¹¹ Բաղէշի դպրոցը, էջ 65-66:

¹² Հովհաննէս վրդ. Բրգուլթենցի նշյալ երեք ստեղծագործությունների բնագրերը պատրաստում ենք հրատարակության:

նր Նարեկավանքին նվիրված իր հոդվածում գրում է, որ Աղթամարի հաշատուր Բ Շիրոյան կաթողիկոսը Նարեկավանքից ձեռագրեր և թանկարժեք սպասք է փոխադրել Աղթամար՝ այնտեղ թողնելով միայն քայքայվածները: Այդ ձեռագրերից մեկը՝ Գանձարան, բովանդակում է Հովհաննես Բրգուլթենցի՝ Աղթամարի Ս. հաչին և Թովմաս Առաքյալին նվիրված ներբողները. «... Աղթամարայ յատկացուց, հոն տանելով նաև նոյն Վանուց եկեղեցւոյն կարեւոր սպասներն և գրչագիրները, հոն թողլով միայն քայքայուածներն ու անպէտները, որոնց մէջ աչքի կ'գարնէ մասնաւորապէս գանձ գիրք մը, հեղինակուած Բրգուլթենց մականուանեալ Ոստանցի Յովհաննէս վարդ.էն...: Այդ գանձերը կ'վերաբերին Աղթամարայ Ս. հաչին և Թովմաս առաքելոյն իբրև ներբողականներ, որոնք ձայնաքաղ են և բաւական կանոնաւոր ոճ մ'ունին»¹³:

Հետևելով Խ. Լևոնյանին՝ այս նույն տվյալը հաղորդել է նաև Ն. Ակինյանը: Վերջինս գրում է նաև, որ Ղևոնդ վրդ. Փիրղալեմյանը Աղթամարում տեսել է 1602 թ. գրված մի Գանձարան, որում կա Հովհաննես Բրգուլթենցի՝ 1588 թ. Աղթամարին ձեռնված գանձը¹⁴: Թեև ներսես Ակինյանը նախորդներից տեղյակ էր Հովհաննես վարդապետի՝ Աղթամարի Ս. հաչին և Թովմաս առաքյալին նվիրված գանձերի ու տաղերի մասին, սակայն նրան հասու չեն եղել դրանց բնագրերը: Փորձել ենք գտնել նշյալ երկու ձեռագրերը և սույն հոդվածում վերհանել բնագրերը:

Մեծ եղեռնի ժամանակ Աղթամարից փրկված ձեռագրերի մեջ կա մի Գանձարան՝ գրված 1440 թ. Ոստանում կարապետ գրչի ձեռքով, իսկ պատվիրատուն եղել է Նարեկ գյուղից Պետրոս անունով մի հյուան, որը բաղձալի ձեռագիրը նախատեսել էր Ս. Թովմաս առաքյալի վանքի համար: 1866 թ. նոյեմբերի 16-ին այս մատյանը Նարեկավանքում տեսել և հիշատակարանն արտագրել է Ղևոնդ վրդ. Փիրղալեմյանը¹⁵: Տարիներ անց մատյանը հայտնվել է Աղթամարի վանքում, ինչի մասին հուշում է ձեռագրի էջերից մեկում հետագայում անվարժ ձեռքով գրված փոքրիկ գրովթյունը (210բ): 1915-1916 թթ. այն, ի շարս Վանա լճի կղզիներում պահվող շատ այլ ձեռագրերի, տեղափոխվել է Ս. էջմիածին¹⁶, իսկ այժմ դա ՄՄ 5404 ձեռագիրն է: Ժե դարում ընդօրինակված այս ձեռագրի վերջում կան կցված թերթեր (211ա-213բ), որոնց վրա ժե դարի գրովթյամբ ընդօրինակված են Հովհաննես Բրգուլթենցի՝ Թովմաս առաքյալին ձեռնված գանձը

¹³ Խ. Լևոնեան, «Նարեկայ վանքն եւ Նարեկացին», Բիւզանդիոն հայաթերթ ամենօրեայ, Կ.Պոլիս, 1903, թիւ 2031:

¹⁴ Բաղէշի դպրոցը, էջ 63-64:

¹⁵ Ղ. վ. Փիրղալեմեան, Նշխարք պատմութեան հայոց, ՄՄ 6332, էջ 131-132:

¹⁶ Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Կ. Ա., կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Երևան, 1965, էջ 102:

և տաղը: Քանի որ այս մատյանը պահվել է Նարեկավանքում, ինչպես արդեն վերը տեսանք, ապա ենթադրում ենք, որ հենց սա է նկատի ունեցել Խաչիկ Լևոնյանը: Յավոք, կան թափված էջեր. բացակայում է գանձի սկզբի հատվածը՝ առաջին և երկրորդ տները և երրորդ տան սկիզբը (գանձն ունի ծայրակապ, այսինքն տների առաջին տառերով կազմվում է հեղինակի անունը՝ ՅՈՎԱՆՆԷՍ, ինչից էլ կոահել ենք պակաս տների քանակը)¹⁷, իսկ տաղից միայն առաջին մի քանի տողն է պահպանվել: Պահպանված թերթերը բավականին քայքայված են, շատ հատվածներում թանաքը ջնջված է, և գիրը դժվարընթեռնելի է, սակայն կարողացանք բնագիրն ամբողջությամբ ընթերցել: Գանձի վերջին տողերում հեղինակը նշել է իր անունը. «Գըթայ երգող գանձիս Թումային ի Յովաննէս յիմար եւ անարին, Որ մականունն Բըրգութ ձայնէին» (213բ):

Ինչ վերաբերում է Ղևոնդ վրդ. Փիրղալեմյանի՝ Աղթամարում տեսած 1602 թ. ձեռագրին, ապա կարծում ենք, որ այն Թումա Մինասենցի 1445 թ. ընդօրինակած հայտնի Գանձարանն է (ՄՄ 5521), որի վերջին էջերին 1602 թ. Ներսես անվամբ գրիչը հավելել է Հովհաննես վրդ. Քերովբենցի հեղինակած գանձն ու տաղը՝ նվիրված Ապարանից Ս. Նշանին, և Հովհաննես վրդ. Բրգութենցի հեղինակած գանձն ու տաղը՝ նվիրված Աղթամարի Ս. Խաչին¹⁸: Գանձը վերնագրված է «Գանձ Աղթամարայ Սուրբ Խաչին ի Բրգութենց Յովաննէս վարդապետէ Ոստանցոյէ», ունի ծայրակապ՝ «ԲՐԳՈՒԹԷ»: Տաղը վերնագրված է «Տաղ անոյշ ի Բրգութենց Յովաննէս վարդապետէ Ոստանցո», ունի ծայրակապ՝ «ՅՈՎԱՆՆԷՍ»: Այս խորագրերը և ծայրակապերը ևս փաստում են դրանց հեղինակային պատկանելությունը: Ս. Խաչին և Թովմաս առաքյալին ձոնված գանձերում Հովհաննես Բրգութենցը նշել է նաև դրանց թվականները՝ Ս. Թովմասին նվիրված գանձը հեղինակել է 1579 թ., իսկ Աղթամարին նվիրված գանձը՝ 1586 թ. (տե՛ս ստորև գանձերի բնագրերը):

Անդրադառնալով Հովհաննես վրդ. Բրգութենցի՝ Ս. Խաչին նվիրված գանձին, նշենք, որ այն բովանդակում է արժեքավոր պատմական, արվեստաբանական և աստվածաբանական վկայություններ. դրանց մի մասը քաղել է Արծրունյաց Անանուն պատմիչի երկից, մի մասն էլ նկարագրել է որպես ականատես և հայտնել իբրև ժամանակակից:

1. Գանձում ականարկված է Աղթամարի եկեղեցու կառուցումը Գագիկ Արծ-

¹⁷ Քանի որ Աղթամարի Ս. Խաչին նվիրված տաղի ծայրակապը «ՅՈՎԱՆՆԷՍ» է, ոչ թե «ՅՈՎ-ՀԱՆՆԷՍ», ուստի ենթադրելի է, որ սույն գանձի ծայրակապը ևս «ՅՈՎԱՆՆԷՍ» է, և պակասում է երեք տուն:

¹⁸ ՄՄ 5521, 423ա-431ա: Օգտվել ենք սույն ձեռագրի (ՄՄ 5521) դեռևս անտիպ նկարագրությունից՝ նախատեսված Մաշտոցի անվան Մատենադարանի «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց»-ի համար, նկարագրող՝ Նաիրա Թումանյան:

րունի արքայի կողմից. «Րախարար սիրով բաղձալի, / Աստուածապսակ Գագիկ արքայի, / Ընտրեալ գոյով յազգէն Արծրունի...» (429բ): Ինչպես հայտնի է, Գագիկ Արծրունի թագավորը Աղթամար կղզում կատարել է ծավալուն շինարարական աշխատանքներ: Նրա նախաձեռնութեամբ կղզին պարսպապատվել է խոցելի տեղերից, ունեցել ամուր հիմքերով նավահանգիստ: Թագավորի հրամանով ճարտարապետ Մանուելը կառուցել է արքայական պալատը, իսկ 912-921 թթ. ընթացքում՝ Սուրբ Խաչ եկեղեցին, որը հայ ճարտարապետական մտքի, մշակութաստեղծ ոգու հիասքանչ արգասիքներից է:

2. Նկարագրված է եկեղեցու կառուցման տեղը, անունը՝ Ս. Խաչ, մեծամեծ, սրբատաշ քարերով կառուցված լինելը. «Հիմունս արկեալ յԱղթամար կղզի, / Շինեաց զտաճարն, որ Սուրբ Խաչ կոչի, / Բարձրաւանդակ ի պատշաճ տեղի, / Մէջ կապուտակ ծովուն որակի: / Տարփատենչ, բարի ամենայն ազգի, / Վիմաւք փակեալ եւ անշարժելի, / Մեծատաշ, դերբկի¹⁹ կոփւածով քարի, / Երկաթագամ եւ անխախտելի» (429բ):

Ինչպես գրում է Արծրունյաց Անանուն պատմիչը, Գագիկ արքան ամրապնդում է իր երկրի սահմանները՝ ճնշելով թշնամիներին: Երբ իր զորքով արշավում է դեպի Ասորեստանի սահմանը, Կոտոմ բնակավայրում տեսնում է Աղձնյաց հայ իշխաններին պատկանող հին հեթանոսական ամրոցը, որը նվաճել էր արաբական զուրարիկ ցեղը: Գրավելով տարածքը, արքան քանդում է Կոտոմի ամրոցը և քարերը բերելով կառուցում Ս. Խաչ եկեղեցին. «ամրոց մի յիշխանատանն Աղձնեաց, ի գեաւղն Կոտոմ... եւ զշինուածս ամրոցին ի հիմանց տապալեալ՝ զքարինս նորա բարձեալ բերէ ի վերայ մկանաց ծովուն, ընծայելով ի նիւթ շինութեան սրբոյ եկեղեցոյն, կանգնելով փոխանակ բագնաձեւ պղծալից յարկացն զտաճար փառաց»²⁰:

«Վիմաւք փակեալ եւ անշարժելի, / Մեծատաշ, դերբկի կոփւածով քարի, / Երկաթագամ եւ անխախտելի» բառերով հեղինակը հավանաբար ակնարկում է եկեղեցու՝ ամուր և անխախտելի հիմք ունենալը, շինարարութեան մեջ մեծամեծ քարերի գործածութիւնը և պատերի՝ սրբատաշ քարերով երեսպատված լինելը:

Եկեղեցու ճարտարապետութիւնը նկարագրելիս Արծրունյաց պատմիչը չի մանրամասնում շինարարական առանձնահատկութիւնները, սակայն արքու-

¹⁹ Մնթ. 57:

²⁰ **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, աշխ. Գ. Տէր-Վարդանեանի, Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 290: Աշխարհաբար՝ «Աղձնիքի իշխանական տան մի ամրոց՝ Կոտոմ անունով գյուղում... հիմքից տապալեց ամրոցի շինությունը, նրա քարերը, բարձեց [նավերը] և բերեց ծովի վրայով, ավելց սուրբ եկեղեցու շինության համար: Եվ կոտոմն ձև ունեցող պղծալից շենքի փոխարեն կանգնեցրեց փառաց տաճարը»: **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմութիւն Արծրունյաց տան, ներած., քարգ., ծանոթ.՝ Վ. Վարդանյանի, Երևան, 1978, էջ 300:

նական պալատի և նավահանգստի պարագայում, որոնք ևս կառուցել էր Քազիկ արքան, այդ մանրամասները նշված են: Պալատի համար պատմագիրը գրում է. «...որոշ որմոյն լայնութիւնն երկւք մեծաքայլութեամբ շափով ունի զպարզուածան, գունդ անապակ կրոց եւ քարի, իբրեւ զհալուածս կապարի եւ պղնձոյ ընդ միմեանս խառնեալ», անգամ նշում է կիրառված շինանյութերի քանակը. «Պատմեաց մեզ եւ հաւատարիմ ոստիկան մի ի գործավարաց քաղաքին, եթէ եմուտ ի շինուած տաճարին երկաթ լտերս իբրեւ երկերիւր հազար...»²¹: Նավահանգստի համար պատմագիրը ևս մանրամասնում է. «Ի շրթունս խորայատակ հիմանց ծովուն դնէ դրունս ահաւորատեսս, հաստահեղոյսս, բեւեռապինդս»²²: «Երկաթագամ» նշանակում է երկաթով գամված, ամրացված, նույն բեւեռապինդ հիմաստն ունի²³, սակայն, մենք որևէ հիմք չունենք պնդելու, որ եկեղեցին կառուցելիս օգտագործվել է երկաթ (թեև պալատի դեպքում, ինչպես տեսանք, գործածվել է), ուստի կարծում ենք, որ գանձում հեղինակն այս բառով ակնարկում է եկեղեցու՝ ամուր հիմքը:

3. Գանձում տրված է եկեղեցու ճարտարապետական տիպը. «Գրմբեթաւոր տաճար սքանչելի, / Աղթամարայ Սուրբ Խաչ գովելի... / Իւլթեղ, չքնաղ յարկ չնաշխարհի, / Զորեքանկեան եւ քառակուսի» (429բ, 430բ): Ս. Խաչ եկեղեցին քառախորան, խորանամերձ անկյուններում երեք քառորդ խորշերով, խաչաձև գմբեթավոր հորինվածքով կառույց է, ճարտարապետական առումով նման Արծրունիների հնագույն սրբավայրերից Զորագիրի Սուրբ Խաչին²⁴: Հ. Օրբելին նշում է, որ ճարտարապետական այն հորինվածքը, որն ունի Ս. Խաչը, արդեն իսկ տարածված էր Հայաստանում. «По плану он представляет один из вариантов распространённого типа армянских церквей: крест, образованный четырьмя апсидами-экседрами, которые в восточном и за-

²¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, 2010, էջ 289: Աշխարհաբարը՝ «Մեա ումերի լայնությունն ունեւ 3 մեծաբայլ շափ տարածություն: Ումերը անապակ կրի ու քարի զանգվածներ էին, որ իրար էին խառնված, ինչպես կապարի ու պղնձի համաձուլվածքը», «Քաղաքում աշխատող գործավորներից վստահելի մի վերակացու մեզ պատմեց, որ պալատի շինության վրա բանեցվել է 200 հազար լիւր երկաթ...»: Թովմա Արծրունի և Անանուն, 1978, էջ 298-299 (երկաթի քանակը հաշված է լիւրով. մեկ լիւրը հավասար է 326 գրամի): Աղթամարի պալատի ճարտարապետական նկարագրի մասին տե՛ս **Ի. Օրբելի**, *Избранные труды*, М., 1968, т. 1, с. 34-68. **Տ. Գրիգորյան**, «Աղթամարի Արծրունյաց պալատը և հայ-բյուզանդական գեղարվեստական փոխառնչությունները զարգացած միջնադարում (IX-X դդ.)», *ԲՄ*, 29, 2020, էջ 401-420:

²² Թովմա Արծրունի և Անանուն, 2010, էջ 288: Աշխարհաբարը՝ «Ծովի խորահատակ հիմքերի բերանին նա դրեց ահավորատես, հաստահեղոյս, բեւեռապինդ դրներ»: Թովմա Արծրունի և Անանուն, 1978, էջ 297:

²³ Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի (ՆՀԲ), հ. Ա, կազմ.՝ Հ. Գ. Աւետիքեան, Հ. Խ. Սիւրմէլեան, Հ. Մ. Ազեքեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1836, էջ 686:

²⁴ Ս. Մնացականյան, *Վարպետաց վարպետներ*, Երևան, 1982, էջ 36-38:

надном крыле несколько отдалены от центрального подкупольного квадрата; в углах креста, между экседрами, находятся глубокие, примерно в три четверти круга, ниши... Этот вариант плана, повторяю, очень распространенного и в Армении и в Грузии, притом в обеих этих странах особенно излюбленного в местах пребывания епископских или патриарших кафедр»²⁵:

4. Նշված է ճարտարապետի անունը՝ Մանուել. «Վիմաք մածեալ անդրդրդելի, / Մանուէլ կառոյց ձեռամբքն իւրովի» (430ա): Արծրունյաց պատմագիրը մեզ հստակ փոխանցել է ճարտարապետի անունը՝ Մանուել, իսկ պատկերաքանդակների թեմաների հարցում նրա խորհրդականը եղել է մի կրոնավոր, որի անունը մեզ հայտնի չէ. «Եւ քանզի ճարտարապետ արուեստին էր Մանուէլն, զոր ի վեր անդր ցուցաք, այր լի իմաստութեամբ եւ զաւրաւոր ի գործս իւր, հրաշակերտէ զեկեղեցին զարմանագործ արուեստիւ. եւ զոր վերագոյնն ցուցաք՝ կրանաւորն ձեռն տայ նկարագրել զքարինսն...»²⁶:

5. Թվարկված են պատերի պատկերաքանդակները՝ որթագալարները, բազմատեսակ թռչուններն ու կենդանիները, հինկտակարանյան մարգարեներն ու նորկտակարանյան առաքյալները, իսկ «Հոր անդրանիկ» ասելով նկատի ունի Քրիստոսին. «Որթըն սորեկ, ազնիւ, պիտանի / Քո սուրբ գաւիթս տնկեալ բուսանի, / Ժողով գնդի սուրբ մարգարէի, / Սուրբ առաքեալքն ի քեզ նըկարի: / Աւետարանիչք Նորոյս Կտակի / Կենդանագրեալ ի չորից կողմի, / Ազգի ազգի թռչունք թեալի / Են նկարեալ յորմն տաճարի, / Այլեւ յովով կենդանիք յայտնի / Սարսափելի մարդկան երեւի, / Հաւր անդրանիկն ի քեզ իջանի, / Իբր տաճարն Սողովմոնի» (430բ):

Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին արտաքուստ ամբողջովյալմբ հարդարված է պատկերաքանդակներով, և գլխավորապես դրանց շնորհիվ դարձել է ոչ միայն հայկական, այլև համաշխարհային մշակույթի անկրկնելի կոթողներից մեկը: Պատկերաքանդակների գոտիներն են՝ Տերևների չընդհատվող գոտի, Թեմատիկ հարթաքանդակների գոտի (Գլխավոր գոտի), Կենդանագլուխների (Պահպանիչ խորհրդանշանների) գոտի, Որթագալարի (Որթատունկի) գոտի, Գիմաքանդակների և զինանշանների (Իշխանների) գոտի, Կենդանավազքի գոտի և չորս ավետարանիչների պատկերները²⁷:

«Որթըն սորեկ, ազնիւ, պիտանի / Քո սուրբ գաւիթս տնկեալ բուսանի»: Եկեղեցին բոլորող գոտիներից մեկը որթագալարի գոտին է, որը գրեթե չունի ընդհատումներ: Որթագալարի մեջ ներկայացված են առանձին-առանձին տեսա-

²⁵ И. Орбели, նշվ. աշխ., էջ 70-71.

²⁶ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, 2010, էջ 291:

²⁷ И. Орбели, նշվ. աշխ., էջ 77-78: Ս. Մնացականյան, Աղթամար, Երևան, 1983, էջ 43:

րաններ, սակայն հորինվածքային առումով որթագալարները շարունակական շղթա են կազմում: Այս գոտում պատկերված են այգու հովանավորները, այգու մշակման և պահպանության (մենամարտ կենդանիների արջերի, առյուծների հետ), բերքահավաքի, գինու պատրաստման և բերքի վայելման տեսարաններ²⁸:

«Փողով գնդի սուրբ մարգարէի, / Սուրբ առաքեալքն ի քեզ նըկարի»: Եկեղեցու բարձրաքանդակներում տեղ են գտել հինկտակարանյան մի շարք տեսարաններ և մարգարեների պատկերներ: Պատկերված են՝ հարավային ճակատին Իսահակի գոհաբերությունը, Հովնան մարգարեն, Դավիթ թագավորը և Գողիաթը, մեդալիոնների մեջ Հովել և Նավում մարգարեները, Սամուել մարգարեն, արևելյան ճակատի մի ծայրում՝ Եղիա մարգարեն ամբողջ հասակով, մյուս ծայրում՝ Հովհաննես Մկրտիչը, հյուսիսային ճակատին՝ Ադամը և Եվան, Սամիսոնը, Դանիել մարգարեն առյուծների գբում, Եսայի մարգարեն, Եզեկիել մարգարեն և այլն: Առաքյալներից պատկերված են Հայոց լուսավորիչներ Թադեոսը և Բարդուղիմեոսը՝ արևելյան ճակատին, կենտրոնական լուսամուտի կողքերին:

«Աւետարանիք Նորոյս Կտակի / Կենդանագրեալ ի չորից կողմի»: Եկեղեցու ճակատներին չորս ավետարանիչների ամբողջ հասակով բարձրաքանդակներն են՝ Մատթեոս (արևմտյան ճակատ), Մարկոս (հյուսիսային ճակատ), Լուկաս (հարավային ճակատ), Հովհաննես (արևելյան ճակատ)²⁹:

«Ազգի ազգի թռչունք թեալի / Են նկարեալ յորմն տաճարի»: Բարձրաքանդակներում ներառված են նաև զանազան թռչունների, կենդանիների, առասպելական կենդանիների, հուշկապարիկների պատկերներ: Թռչունների պատկերները շատ են հատկապես «Կենդանավազքի» գոտում. պատկերված են կտուցներում օդակ բռնած արծիվներ, կովի պատրաստ աքաղաղներ, օձի հետ կռիվ տվող թռչուններ և այլն³⁰:

«Այլե յոլով կենդանիք յայտնի / Սարսափելի մարդկան երեւի»: Եկեղեցու քանդակագործ գոտիների մեջ իր ոճով առանձնանում է կենդանագլուխների շարքը, որ նկատելի կերպով դուրս ցցված է: Դուրնովոն և Աս. Մնացականյանը այս քանդակները համարել են Կոտոմից բերված հայկական հին հեթանոսական տոտեմների քանդակներ³¹: Ինչպես արդեն վերը նշել ենք, Քազիկ արքան Աղթամարի եկեղեցին կառուցել է Կոտոմի ամրոցից բերված քարերով: Ընդ

²⁸ **И. Орбели**, նշվ. Աշխ., էջ 135-158, **Ա. Ասրյան**, «Սուրբ Խաչի պատկերաբանականներ», Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, հեղինակ-կազմող՝ **Կ. Մաթևոսյան**, Ս. էջմիածին, 2013, էջ 76-77:

²⁹ **Ս. Տեր-Ներսիսյան**, Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975, էջ 78-88:

³⁰ Կենդանավազի գոտու նկարագրությունը տե՛ս **Աս. Մնացականյան**, նշվ. աշխ., էջ 133-144:

³¹ **Աս. Մնացականյան**, «Հեթանոսական ժամանակների ֆանդակներ Աղթամարի Սուրբ Խաչ վանքի որմնաշարվածքում», ԼՀԳ, 2, 1983, էջ 83-93: **Л. Дурново**, *Очерки изобразительного искусства средневековой Армении*, Москва, 1979, с. 73-74:

որում, Արծրունյաց Անանուն պատմիչի գրածից պարզ է, որ այդ քարերը պատկանել են Կոտոմի ամրոցի հեթանոսական տաճարին³²: Պատմիչը նշում է, որ բազնաձև տաճարի փոխարեն կառուցեց փառքի տաճար. «կանգնելով փոխանակ բազնաձևե պղծալից յարկացն՝ զտաճար փառաց: Աստանօր կատարի ասացեալն ի մարգարէէն՝ «որ հանէ զպատուականն յանարժանէն՝ իբրեւ զբերան իմ եղիցի», ուր միշտ հանգչի Հոգին Սուրբ, վերագրելով զմարդիկ յանստուեր լոյսն»³³:

Այն մասին, թե ինչպես են հեթանոսական այդ քանդակները ներդաշնակվել Աղթամարի քրիստոնեական քանդակների համակարգին, Ա. Մնացականյանը գրում է. «Իրա համար անդրադառնանք վանքի արևելյան պատի կենտրոնում զետեղված, դրախտի անդրանիկ բնակիչ, Ադամ նախահոր քանդակապատկերին: Նրա աջ ու ձախ կողմերում տեղ են գտել հեթանոսական կենդանաքանդակները, իսկ տեսարանի ընդհանուր իմաստը արձանագրովթյամբ պատշաճեցվել է. «Եւ կոչեաց Ադամ անուանս ամենայն անասնոց և գազանաց» մտքին: Դա առնված է Աստվածաշնչի Ծննդոց գրքի Բ գլխի 20-րդ և հաջորդ տներից, ուր ասված է. «Եւ կոչեաց Ադամ անուանս ամենայն անասնոց և ամենայն թռչնոց երկնի, ամենայն գազանաց վայրի»»: Այս եղանակով են, ահա, Կոտոմի կուռքերը ենթարկվել քրիստոնեական գաղափարներին և տեղ գտել աստվածաշնչային գաղափարաքանդակների շարքում»³⁴:

Հետաքրքրական է Կ. Մաթևոսյանի դիտարկումը հեթանոսական տոտեմների և Ս. Խաչ եկեղեցու քանդակազարդման վերաբերյալ. «Միաժամանակ չենք բացառում, որ Աղթամարի եկեղեցու կառուցման ժամանակ հենց Կոտոմի քանդակների առկայությունն է ծնունդ տվել այն գաղափարին, որ թագավորական եկեղեցին պետք է արտաքինից ամբողջովին քանդակազարդվի»³⁵:

Հար անդրանիկն ի քեզ իջանի, / Իբր տաճարն Սողովմոնի: Եկեղեցու հարավային ճակատին պատկերված են գահին բազմած Քրիստոս և գահին բազմած Ս. Աստվածամայրը Մանկան հետ: Քրիստոսի ևս մեկ ահեղ պատկեր կա արևմտյան ճակատին՝ Գագիկ Արծրունին Ս. Խաչ եկեղեցու մանրակերտը պարզել է Քրիստոսին:

6. Գանձում ակնարկված է Աղթամարի թագավորանիստ և կաթողիկոսա-

³² Կ. Մաթևոսյան, Պատմահնագիտական դիտարկումներ, Երևան, 2020, էջ 82-83:

³³ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, 2010, էջ 290: Աշխարհաբարը՝ «Եվ կոտան ան ունեցող պղծալից շենփի փոխարեն կանգնեցրեց փառաց տաճարը: Այստեղ կատարվեց մարգարեի ասածը՝ «Եթե պատվականը անարժանից գատի, իմ բերանի պես կդառնա» (Երեմ. ԺԵ, 19), ուր միշտ հանգչում է Սուրբ Հոգին, մարդկանց ընծայելով անսովոր լույսը»։ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, 1978, էջ 300:

³⁴ Ա. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 92:

³⁵ Կ. Մաթևոսյան, Պատմահնագիտական դիտարկումներ, էջ 93:

նիստ լինելը. «**Թագաւորաց գահ բարձր ի յերկրի, / Թագ բերկրանաց Հայոց մեծ ազգի, / Աթոռ փառաց, տեղ պատրիարգի, / Սրահ լուսոյ, ճեմարան Բանի» (430բ): Աղթամարը, ինչպէս հայտնի է, բնակելի է եղել վաղնջական ժամանակներից. այստեղ գտնվել են նախաուրարտական ժամանակաշրջանի կիկլոպյան ամրոցի պատերի մնացորդներ, հայտնաբերվել է նաև Մենուա թագավորի (Ք.ա. 810-786) մի սեպագիր արձանագրութիւնը³⁶: Դէ դարերում Աղթամարը եղել է Ռշտունի նախարարների ամրոց-բնակատեղին, ապա անցել է Արծրունի իշխաններին և վերածվել բերդաքաղաքի: 908 թ. Գագիկ Արծրունին Վասպուրականում թագավորութիւն է հռչակում՝ Աղթամարը վերածելով քաղաքական և հոգևոր-մշակութային կենտրոնի: Ավելի ուշ՝ 1113 թ., Աղթամարում Արծրունիների ստեղծած թագավորութեան հենքի վրա հաստատվում է կաթողիկոսական Աթոռ³⁷:**

7. Վկայված է նարեկավանքին մոտ գտնվելը. «**Մերձ առ շիրմին վեհին Գրիգորի / Աստուածաբան սուրբ վարդապետի, / Որ հանգուցեալ ի նարեկ գեղջի / Հուպ առ հիմըն սուրբ Սանդրխտի» (430բ): Ինչպէս հայտնի է, նարեկավանքը կառուցվել է Ժ դարում, Վանա լճին հարավային ափին մոտ՝ նարեկ գյուղում: Վանքը կառուցվել է մեզ հայտնի առաջին հայ նահատակի՝ հայոց Սանատրուկ արքայի դուստր ս. Սանդուխտի մասունքների վրա: Համաձայն Հ. Ոսկյանի նկարագրութեան՝ «Վանքը շինված է թել քարերով, պարսպապատ է եւ բաղկացած սրբուհի Սանդուխտի եւ Ս. Աստուածածնի տաճարներէն, ս. Գրիգորի մատուռէն, ժամատնէ մը եւ զանգակատնէ մը»³⁸: Ս. Սանդուխտի մասունքները գտնվել են սրբուհու անունը կրող գլխավոր եկեղեցու հարավային խորանի տակ: Եկեղեցուն հարավից կցված էր Ս. Աստվածածին եկեղեցին, իսկ արևելքից կցված էր ս. Գրիգոր նարեկացու մատուռ-դամբարանը: Ժամատան մեջ գտնվել են վանահայրեր Անանիա և Հովհաննես նարեկացիների գերեզմանները³⁹:**

8. Նշված է Աղթամարի՝ ոչ միայն կաթողիկոսանիստ լինելը, այլև Աղթամարի կաթողիկոսների՝ Արծրունյանց տոհմից սերելու հանգամանքը. «**Հայրապետաց պարքըն գետեղի, / Մեծ եւ երջանիկ քաջ մետրապալտի, / Ի քեզ նստեալ տոհմէն Արծրունի, / Կաթողիկոս հանուրց Հայկազնի» (430բ): Աղթամարի առաջին կաթողիկոս Դավիթ Ա Թոռնիկյանը (1113-1165) որդին էր Ամուկ ամրոցի տեր Աբղմեսի իշխանի և սերում էր Խեղենիկ իշխանից, որն Արծրունի թագավորների տոհմից էր: Ուստի՝ Աղթամարի կաթողիկոսները շարունակողներն**

³⁶ И. Орбели, изд. աշխ., էջ 31. Н. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, N 79, Ереван, 2001, с. 100-101.

³⁷ Մ. Եպս. Իգմիրլեան, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցու եւ Սիրու Աղթամար, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 99-103:

³⁸ Հ. Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Մաս Ա., Վիեննա, 1940, էջ 190:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 190-192:

էին Արծրունցյաց թագավորները՝ միայն թե աշխարհիկ փոխարեն հոգևոր տիտղոս կրեղով: Մինչև ժԳ դարավերջը Աղթամարի կաթողիկոսական Աթոռը Խեղենեկյան-Արծրունիների ձեռքին էր, իսկ 1272 թվականից, երբ կաթողիկոս է ընտրվում Ստեփանոս Սեֆեդիյանը, Աթոռն անցնում է Սեֆեդիյաններին, որոնք մայրական կողմից Արծրունիների սերունդն էին և մինչև ժՁ դարավերջն իրենց ձեռքում են պահել Աթոռը⁴⁰:

«Կաթողիկոս հանուրց Հայկազնի»: Ուշագրավ է, որ Վասպուրականում ընդօրինակված ձեռագրերի հիշատակարաններում ևս Աղթամարի կաթողիկոսները շատ հաճախ հիշվում են որպես «Ամենայն Հայոց եւ Աղթամարայ»՝ արտահայտելով իրենց ձգտումը յուրացնելու կաթողիկոսի ընդհանրական իշխանությունը⁴¹: Այս իրողությունը պայմանավորված էր նրանով, որ Ամենայն Հայոց Հայրապետական Աթոռը գտնվում էր Կիլիկիայում: Ուստի, Աղթամարի կաթողիկոսները փորձում էին իրենց իշխանությունը ընդարձակել ու հեղինակությունը բարձրացնել, ինչպես նաև ծավալել համազգային գործունեություն:

9. Որպես Կաթողիկոսական աթոռ՝ Աղթամարում օրհնվել է ս. Մյուռոն, ինչը ևս ակնարկված է այս գանձում, և պետք է արձանագրել, որ գանձում կա հավաստի տվյալ այն մասին, որ Աղթամարում ս. Մյուռոնը օրհնվել է Թովմաս առաքյալի Աջով⁴². «Սուրբ Միւռոնի նիւթն ի քէն բաշխի, / Որ է նման Հոգոյն ճշմարտի, / Աւրհնեն Աջով սրբոյն Թումայի, / Որ մխեցաւ ի կողն Յիսուսի» (430բ-1ա):

Ինչպես հայտնի է, 1113 թ. Աղթամարում Արծրունիների ստեղծած թագավորության հենքի վրա հաստատվում է կաթողիկոսական Աթոռ: Ուսումնասիրողները կարծում են, որ դրա համար կային հիմնավոր պատճառներ. Հայոց հայրապետական Աթոռն այդ ժամանակաշրջանում գտնվում էր բուն Հայաստանի տարածքից դուրս՝ Կիլիկյան Հայաստանում, ուստի՝ քաղաքական, տնտեսական, ազգապահպան, մշակութային և եկեղեցական բազմաթիվ խնդիրներ լուծելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ երկրում գտնվող հոգևոր առաջնորդ⁴³: Աղթամարում Կաթողիկոսական Աթոռի հաստատումը հիմնավորվում էր նաև նրանով, այն նախկինում եղել է թագավորական և կաթողիկոսական նստավայր⁴⁴:

40 Վ. Վարդանյան, Աղթամարի կաթողիկոսության պատմություն, Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 29, 34:

Կ. Մաթևոսյան, «Աղթամարի կաթողիկոսությունը», Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, էջ 89:

41 Վ. Թորոսյան, Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը (ԺԱ. դարի կեսեր - ԺԲ. դարի սկիզբ), Երևան, 2018, էջ 170:

42 Լ. Թումանյան, Վանա լճի կղզիների վանքերի գրչության կենտրոնները, Երևան, 2020, էջ 21, 34:

43 Վ. Վարդանյան, «Աղթամարի կաթողիկոսության հիմնադրման շուրջ», ՊԲՀ, 2010, թիվ 2, էջ 70-80, Կ. Մաթևոսյան, «Աղթամարի կաթողիկոսությունը», Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, էջ 89-91:

44 Կ. Մաթևոսյան, «Աղթամարի կաթողիկոսությունը», «Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը», էջ 86: Վ. Թորոսյան, նշվ. աշխ., էջ 161-162:

Մեր կարծիքով, վերոնշյալ հանգամանքներից բացի, կար մեկ կարևոր պատճառ ևս. եկեղեցական-ծիսական արարողությունների համար (մկրտություն, ձեռնադրություն, եկեղեցու օծում, ևն) անհրաժեշտ էր ս. Մյուռոն, որն օրհնելու իրավունք ունի միայն կաթողիկոսը: Ուստի հարց է առաջանում, ո՞ր սրբի մասունքն ուներ Աղթամարը՝ ս. Մյուռոն օրհնելու համար: Հովհաննես Բրգուլթենցի գանձը մեզ եզակի տեղեկություն է փոխանցում ս. Մյուռոնը օրհնվել է ս. Թովմաս առաքյալի Աջով⁴⁵:

Հովհաննու Ավետարանը վկայում է, որ Թովմաս առաքյալը, լսելով Քրիստոսի Հարություն լուրը, ասում է. «Եթէ ոչ տեսից ի ձեռս նորա գնշան բեւեռացն, եւ արկից զմատունս իմ ի տեղիս բեւեռացն, եւ մխեցից զձեռս իմ ի կողս նորա, ոչ հաւատամ»: Ութ օր հետո Հիսուս դարձյալ երևում է աշակերտներին և Թովմասին ասում է. «Բեր զմատունս քո եւ արկ այսր, եւ տես զձեռս իմ, եւ բեր զձեռն քո, եւ մխես ի կողս իմ, եւ մի՛ լինիր անհաւատ, այլ հաւատացեալ»: Թովմասը պատասխանում է՝ ասելով. «Տէր իմ եւ Աստուած իմ» (Յովհ. Ի. 24-29): Սրա համար էլ Հովհաննես Բրգուլթենցը Թովմաս առաքյալի Աջի համար նշում է՝ «Որ մխեցաւ ի կողն Յիսուսի»:

Այժմ անդրադառնանք Հովհաննես վրդ. Բրգուլթենցի՝ Թովմաս առաքյալին ձեռնված գանձին: Սրա հիմքում սուրբ առաքյալի հայսմավուրքյան վարքն է, որը հեղինակը վերածել է չափածո և երգեցիկ գանձի: Համաձայն Հայսմավուրքի՝ Թովմաս առաքյալը քարոզել և նահատակվել է Հնդկաստանում: Նա Աստծու կամքով վաճառվում է Հնդկաստանից եկած Արբանես անունով վաճառականին, որն առաքյալին տանում է Հնդկաստանի Սեդրոք (Սեդրաք) անունով քաղաքը: Այնտեղ տեսնելով ս. Թովմասի աղոթքի զորությունը՝ նրան տանում են Գնդափառոս արքայի մոտ: Վերջինս իմանալով, որ առաքյալը հմուտ է ճարտարապետության և շինարարության գործում, խնդրում է տաճար կառուցել և նրան է վստահում իր ունեցվածքը՝ ինքը հեռանալով այլ երկիր: Վերադառնալով իմանում է, որ առաքյալը իր ողջ ունեցվածքը բաժանել է աղքատներին, և բանտարկում է նրան: Սակայն, երբ արքայի եղբայրը մահանում է, առաքյալի աղոթքով վերակենդանանում է և պատմում, որ երկնքում տեսավ առաքյալի կառուցած տաճարը: Ս. Թովմասին մեծարում են և ականատեսը դառնում նրա գործած բազմաթիվ այլ սքանչելիքների: Տարիներ անց առաքյալը նահատակվում է Մժդեհ արքայի հրամանով: Աշակերտները նրա մասունքները տանում են Ասորեստան: Հետագայում, ասորա-պարսկական պատերազմի ժամանակ Ուսուֆ անունով պարսիկ զինվորականը որպես ավար վերցնում է մասնատուփը: Տե-

⁴⁵ Լ. Թումանյան, նշվ. աշխ., էջ 20-21:

սիլքի համաձայն, տանում և ամփոփում է Վանա լճի ափին՝ Ռշտունյաց երկրում գտնվող Պարծիս գյուղում, և ինքն էլ դառնում քրիստոնյա⁴⁶:

Մխիթարյան հայերից Հ. Ոսկյանը մեզ է փոխանցել Ս. Թովմաս առաքյալի վանքի նկարագրությունը: Վանքը գտնվում էր Վանա լճի ափին, վանքի մոտ էին Գանձակ և Մանազկերտ գյուղերը, հին Պարծիս գյուղի ավերակները: «Անիկա պարսպապատ է եւ ունի տաճար մը, գաւիթ մը եւ քանի մը սենեակներ ու ախոռներ: Տաճարը սրբատաշ քարերով շինուած է: Արտաքուստ չափազանց պարզ: Ունի ութանկին գմբէթ մը բրգաձև կաթողիկէով, որուն գլուխը կը գտնուի նիզակ մը: Կոզակը բոլորակաձեւ է՝ ռոմանական կամարով եւ զարդարուած ոսկեզօծ գեղեցիկ խաչկալով: Կոզակի երկու կողմերը շինուած են մէկական աւանդատուններ: Ասոնցմէ մէկուն մէջ ամփոփուած է Ս. Թովմաս առաքեալի նշխարը: Արեւմտեան պատին կից կան նմանապէս երկու աւանդատուններ՝ նուիրուած Պետրոս եւ Պօղոս առաքեալներու: Եկեղեցւոյ երկարութիւնն է՝ 11, լայնութիւնը՝ 7 եւ բարձրութիւնը՝ 7.50 մետր: Գաւիթը սրբատաշ քարերով շինուած է: Չորս ամբողջական եւ ութ կիսասիւններու վրայ կը բոլորուին պայտաձեւ կամարները՝ բռնելով թաղակապ ձեղունը»⁴⁷:

Համադրենք մեկ հատված գանձից և Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած հայսմավուրքյան վարքից⁴⁸.

Թովմաս առաքյալի վարքը Հայսմավուրքում (այսուհետև՝ Վարք)

Եւ եհարց ցթումա, թէ զի՞նչ գիտես առնել:

Եւ նա ասաց՝ ի գործ քարի և փայտի ճարտար եմ ես, ի շինուածս տան և դարպասի:

Թովմաս առաքյալին նվիրված գանձը (այսուհետև՝ Գանձ).

Նոյն Գրնդափառ եհարց Թումայի, թէ՛ խելամո՞ւտ ես կազմող յարկի,

Թումայ ասէ, թէ՛ ի գործ քարի եմ քաջ տեղեակ, տան եւ դարպասի,

Վարք.

Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ թագաւորն, և բացեալ զգանձատունն իւր, ետ ի նա բազում գանձս ոսկոյ և արծաթոյ, զի շինեսցէ իւր ապարանս թագաւորական գեղեցիկս և վայելուչս: Զայս բանատեղ արար Թումայի արքայն և ինքն գնաց ի հեռաւոր աշխարհ:

Գանձ.

Յոյժ խընդացեալ Գրնդափառոսի, բացեալ ըզգանձս ոսկոյ եւ արծաթի,

⁴⁶ Տե՛ս Յայսմավուրք, Նաւասարդի ժԲ և Օգոստոսի ԻԲ, Կ.Պոլիս, 1730, էջ ԻԸ-ԻԹ: Ս. Թովմաս առաքյալի վարքը Հայսմավուրքի մյուս խմբագրություններում տե՛ս Համաբարբառ Յայսմավուրք, Բ. Ը. Աւգոստոս, աշխ.՝ Հ. Նիկողոսյանի, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 268-273:

⁴⁷ Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 148-149:

⁴⁸ Յայսմավուրք, Նաւասարդի ժԲ և Օգոստոսի ԻԲ, Կ.Պոլիս, 1730, էջ ԻԸ-ԻԹ:

Ետ ի թումաս ի պէտս տաճարի, եւ ինքն զընաց հեռաւոր տեղի,

Վարք.

Իսկ սուրբ առաքեալն թումաս զգանձն ամենայն զոր էառ ի թագաւորէն, բաշխեաց աղփատաց և կարօտելոց: Ընդ որ մախայր եղբայր թագաւորին և ոչինչ կարէր առնել թումայի:

Գանձ.

Սուրբ առաքեալն, որ թումաս կոչի, բաշխեաց զգանձ նորա աղփատի,

Ընդ որ մախայր եղբայրն արփայի, ոչինչ կարէր առնել թումայի,

Վարք.

Մինչ զի յառաւել մախանացն, որ վատնեաց զհայրենի գանձս թագաւորին, հիւանդացաւ մերձ ի մահ:

Եւ իբրև դարձաւ արփայն, և ետես զեղբայրն իւր հիւանդացեալ և զտաճարն ոչ շինեալ, բարկացաւ յոյժ, և ետ արկանել զառաքեալն ի բանս:

Գանձ.

Ետես վատնեալ զգանձն իւր հայրենի եւ խաւթացեալ մերձ ի մահ մաւտի,

Արփայն զեղբայրն ետես ի ցափ եւ ոչ շինեալ զպաղատն արփունի,

Յոյժ բարկացեալ սրբոյն թումայի եւ գան հարեալ էարկ ի բանտի,

Վարք.

Եւ եղև զի մեռաւ եղբայր թագաւորին, և թումայ յարոյց զնա, և նա պատմեաց զգեղեցկութիւն դարպասին զոր թումայ յերկինս շինեալ էր թագաւորին:

Վասն որոյ հանեալ զթումա ի բանտէն, անկան յոտս նորա թագաւորն և եղբայրն իւր ամենայն մեծամեծօքն Հընդըստանայ:

Գանձ.

Իսկոյն մեռաւ եղբայրն արփայի, թումա յարոյց անուամբն Յիսուսի,

Եւ նա պատմեաց զարմանք սրբաւորի, զի էր կազմեալ տաճար տենչալի,

Անդէն անկեան ի յոտս թումայի, հաւատացին յԱստուած կենդանի,

Ուրախութիւն եղև հոգելի Հընդըստանա երկրին ամենի,

Յետոյ բազում շատ ժամանակի Գընդափառոս առ Տէր փոխեսցի:

Այսպիսով, հնարավոր եղաւ մեր ձեռագրական ժառանգութեան մեջ գտնել մեծանուն հայ տաղերգու Հովհաննես վարդապետ Բրգութենց Ոստանցո՛ւ Աղթամարի Ս. Խաչին և Ս. Թովմաս առաքյալին ձոնված շափածոները: Ձեռագրերից մեկը (ՄՄ 5404) քայքայված է, ունի թափված էջեր, ինչի հետևանքով պակասում են Ս. Թովմաս առաքյալին նվիրված գանձի սկիզբը և տաղը՝ գրեթե ամբողջութեամբ: Աղթամարի Ս. Խաչին նվիրված գանձն ու տաղն ամբողջական են և մեզ հայտնի են մեկ ձեռագրով (ՄՄ 5521): Հովհաննես վարդապետ Բրգութենցի հեղինակած գանձերն ու տաղերն ունեն ոչ միայն գեղարվեստական ար-

ժեք, այլև բովանդակում են կարևոր պատմական և մշակութային փաստեր, աստվածաբանական գաղափարներ: Ակնկալում ենք, որ այլ ձեռագրերում ևս կգտնենք Հովհաննես վարդապետ Բրգուլթենցի վերոնշյալ գանձերը և տաղերը:

Ստորև ներկայացնում ենք Հովհաննես վրդ. Բրգուլթենցի Աղթամարի Ս. Խաչին և Թովմաս առաքյալին ձոնված գանձերն ու տաղերը⁴⁹:

ԳԱՆՁ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԻՆ
Ի ԲՐԳՈՒԹԵՆՑ ՅՈՎԱՆԷՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏԷ ՈՍՏԱՆՅՈՅԷ
(ՄՄ 5521, 429ա-431ա)

(429ա) Բարձրեալ անֆննին, Արփայ վերնային,
 Եռանձնական համագոյակին⁵⁰,
 Ըղձակերտեալ գհրեշտակֆ հրրածին⁵¹
 Քեզ արբանեակ յերկրորդ գալըստին:
 Զազգըս մարդկան կազմեալ երկրային,
 Իշխան և Տէր քում ձեռագործին,
 Ետուր գիտել ըզկամս Քո հրամանին,
 Խոտել ըզչարն և սիրել զբարին:
 Պատրեալ զԱդամ վիրագ⁵², պիղծ աւծին,

⁴⁹ Բնագրերի ուղղագրությունը պահպանել ենք այնպես, ինչպես դրանք նշյալ ձեռագրերում են, թողել ենք անգամ տառասխալները՝ դրանք ծանոթագրելով տողատակին (հարկ է նշել, որ երբեմն հնչյունի բացակայությունն ու հավելագրումը պայմանավորված է բանաստեղծական հանգով): Զնչված տառերը վերականգնել ենք սուրանկյուն փակագծերում, գրչի համատոտումները (տարբեր տների վերջում) ևս բացել ենք սուրանկյուն փակագծերում: «0» հնչյունի գրությունը թողել նույնը (և՛ օ, և՛ ա), «ե» շողկապը երբեմն «և» է գրված, երբեմն՝ «ւ», մենք թողել ենք նույնությամբ՝ տաղաչափությունը շիախտելու համար, իսկ բառամիջում գրել ենք «ե»:

⁵⁰ Համաձայն Քրիստոնեական Եկեղեցու վարդապետության, Մի Աստված է՝ եռանձնյա՝ Հայր, Որդի և Սուրբ Հոգի, համագո, մի բնություն, մի էություն. «Հաւատամք գերբորոյութիւն սուրբ՝ մի բնութիւն, մի Աստուածութիւն, ո՛չ երեք աստուածք, այլ մի Աստուած, մի կամք, մի թագաւորութիւն, մի իշխանութիւն, արարիչ երևելեաց և աներևութից»։ *Ժամագիրք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ*, Վաղարշապատ, 1902, էջ 2:

⁵¹ Քրիստոնեական Եկեղեցու վարդապետության համաձայն՝ Հրեշտակներ լուսեղեն, հրեղեն էակներ են՝ «Իսկ ի մէջ աներևութիցն արարեալ աներևոյթ փառատորիչս - զարս հրեշտակաց հոգեղէնս, հրեղէնս, բազմութիւնք զուարթնոց»։ *Վարդապետութիւն Սրբոյն Գրիգորի, ՄՀ, Բ. հատոր, Ե. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1426*:

⁵² Վիրագ - Վայրագ, գազանամիտ, արինամեղ, վայրենի և ամենի. *Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի (նձԲ)*, հ. Բ, կազմ.՝ Հ. Գ. Աւետիսեան, Հ. Խ. Սիրամելեան, Հ. Մ. Ազգերեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1837, էջ 825:

Որ բնակարան էր այսոց⁵³ դիւին,
 (429բ) Ելար ի հաչ // Քո Տէր կամովին,
 Առ ոտս հարեր զվիշապն առաջին:
 Մեզ պահապան է հաչն Ելովին⁵⁴
 Պարիսպ ամուր ընդդէմ բանասրկուին,
 Աղթամարայ Սուրբ Նշան հաչին՝
 Սուսեր և զէն դէմ բելիարին⁵⁵:
 Մեղաց բարձաղ, մափրարան հատին,
 Դիմեցելոցս առ դրբունս ֆոին,
 Աստուածաբնակ Սուրբ հաչ ֆաւարան,
 Տեառն Աստուծոյ Ահեղ Սուրբ Նշան, աղաչեմք:
 Բախարար սիրով բաղձալի,
 Աստուածապսակ Գագիկ արֆայի,
 Ընտրեալ գոյով յազգէն Արծրունի,
 Հաւատացեալ Աստուծոյն Փրկչի:
 Ի հայրածագ ծայրագոյն սեռի,
 Քար դաւանաս⁵⁶ համայն կայսերի,
 Մըշտածաւալ յէն բղիտողի,
 Հոսամք Հոգոյն⁵⁷ առ նա ժողովի:
 Հիմունս արկեալ յԱղթամար կըղզի,
 Շինեաց զտանարն, որ Սուրբ հաչ կոչի,
 Բարձրաւանդակ ի պատշան տեղի,
 Մէջ կապուտակ ծովուն որակի:
 Տարփատեն⁵⁸, բարի ամենայն ազգի,
 Վիմամ փակեալ և անշարժելի,

53 Այս – Ոգի շար կամ պիղծ, այն է դև. *ՆՀԲ*, հ. Ա, էջ 93: Չար ոգի, սատանայ, դև. **Ռ. Ղազարյան**, *Գրաբարի բառարան*, Երևան, 2000, էջ 59:

54 Ելով է – Աստծու անունը եբրայերեն. **Ս. Մալխասյանց**, *Հայերէն բացատրական բառարան*, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 554:

55 Բելիար – Իբր սեփական անուն սաղայելի կամ բանասրկուին սատանայի. *ՆՀԲ*, հ. Ա, էջ 479: Սատանա. **Ռ. Ղազարյան**, *Գրաբարի բառարան*, էջ 282:

56 Դաւանաս – Խոստովանութիւն, հաւատալիք. **Ա. Կոստան**, *Բառգիրք հայերէն լեզուի*, ՊԼՄ-րոյթ, 1998, էջ 95: *ՆՀԲ*-ում վկայված չէ:

57 Նկատի ունի Սուրբ Հոգու մշտնջենական բղիտումը Հայր Աստծուց. «Հաւատամք զսուրբ Հոգին Աստուած՝ անեղ, անժամանակ, ո՛չ ծնեալ, այլ բղիտեալ ի Հօրէ, էակից Հօր և փառակից Որդոյ»։ *Ժամագիրք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ*, էջ 2:

58 Տարփատեն – Շատ տարփալի՝ տենչալի. **Ռ. Ղազարյան**, *Գրաբարի բառարան*, էջ 550:

Մեծատաշ, դերբկի⁵⁹ կոփածով ֆարի,
 Երկաթագամ և անխախտելի:
 Ի պակուցումն եննեո⁶⁰, շար գնդի,
 Որ են ներհակ մարդկաին զարմի,
 Աստուածաբնակ [Սուրբ Խաչ ֆաւարան,
 Տեառն Աստուծոյ Ահեղ Սուրբ Նշան, աղաչեմք]:
 Գըմբեթաւոր տանար սֆանչելի,
 Աղթամարայ Սուրբ Խաչ գովելի,
 Երկնագունակ վերամբարձ երկնի,
 (430ա)Համաֆատակ⁶¹ // լուսոյն ֆաղաֆի:
 Սիւն մարմարեա, կարծր, անդրդուելի,
 Հիմն արկեցաւ կամաւն Յիսուսի,
 Տէրն երեւեալ ի վերա յայտնի,
 Կընֆեալ Աջովն Իւր անեղ⁶² Բանի:
 Առ դրունքս ֆո մըրգաբեր տընկի,
 Աւազանին ծընունդ ցանկալի,
 Աղթամարա Խաչ գերսֆանչելի,
 Արձան կանգնեալ ի մէջ ծովակի:
 Երկնահանգէտ վայրի դալարի,
 Թագաւորն ազն ի ֆեզ բնակի,
 Դու նմանակ կենսատու Խաչի,
 Որ ծաղկեցաւ ի Գողգոթայի:
 Վահան ամուր հակառակ շարի,
 Քրիստոնէից դու միշտ հովանի,
 Աստուածաբնակ Սուրբ Խաչ [ֆաւարան,
 Տեառն Աստուծոյ Ահեղ Սուրբ Նշան, աղաչեմք]:
 Որ էնն Աստուած ի ֆեզ բնակի,
 Կաթողիկէ Սուրբ Եկեղեցի,
 Բագմապայծառ հրաշիւք ըղձալի,
 Աւծումն և դրոշմ ի ֆէն ընձեռնի:
 Դու անմատոյց խորան գերափի,

⁵⁹ Դերբուկ – Ապառաժ. ՆՀԲ, հ. Ա, էջ 611: Առապար, ֆարերի կոյտ. **Ռ. Ղազարյան, Գրաբարի բառարան**, էջ 360:

⁶⁰ Եննեոն – Նենգատր, իսարդախ. ՆՀԲ, հ. Ա, էջ 660 («Եննեոնաշէն» բառի ներքո):

⁶¹ Համաֆատակ – Համանման, յար և նման. ՆՀԲ, հ. Բ, էջ 24:

⁶² Անեղ – Որ չէ եղական, ինֆնագոյ. ՆՀԲ, հ. Ա, էջ 138: Անստեղծ, շատեղծուած, ինֆնագոյ. **Ռ. Ղազարյան, Գրաբարի բառարան**, էջ 84:

Տէր Սաբաւովթ⁶³ ի քեզ գայ հանգչի,
 Յանցաւորաց քաւարան ազգի
 Եւ առագաստ բազմոց Քրիստոսի:
 Վիմամ մածեալ անդրդրդելի,
 Մանուէլ կառոյց ձեռամբքն իւրովի,
 Այսար մանկունմ երգով բերկրալի
 Պատուեն զհանդէս հաշին խրախալի:
 Աղթամարա Սուրբ հաշ պաշտելի,
 Դու աւժանդակ քո պաշտաննէի,
 Հրագէն նշան, սուր ահեղակի,
 Է նախընթաց Տեառն ամենակալի:
 Աստուած[բնակ Սուրբ հաշ քաւարան,
 Տեառն Աստուծոյ Ահեղ Սուրբ Նշան, աղաչեմք]:
 (431բ) Իիթեղ, չինաղ յարկ չնաշխարհի,
 Զորեմանկեան և քառակուսի,
 Հնձան փորեալ մէջ այգեստանի
 Եւ աշտարակ միշտ անվանելի:
 Որթըն սորեկ⁶⁴, ազնիւ, պիտանի
 Քո սուրբ գալիթս տնկեալ բուսանի,
 Փողով գնդի սուրբ մարգարէի,
 Սուրբ առաքեալքն ի քեզ նըկարի:
 Աւետարանիչք Նորոյս Կտակի
 Կենդանագրեալ ի շորից կողմի,
 Ազգի ազգի թոշումք թեալի
 Են նկարեալ յորմն տաճարի:
 Այլեւ յորով կենդանիք յայտնի
 Սարսափելի մարդկան երեւի,
 Հար անդրանիկն ի քեզ իջանի,
 Իբր տաճարն Սողովմունի:
 Մայր ամենից տապանակ ուխտի,
 Հրեղէն պարիսպ յԱղթամար կղզի,
 Աստուածա[բնակ Սուրբ հաշ քաւարան,
 Տեառն Աստուծոյ Ահեղ Սուրբ Նշան, աղաչեմք]:

⁶³ Սաբաւովթ – եբրայերեն՝ Աստծու ստորոգելի, նշանակում է «Տէր գորութեանց», տե՛ս նշԲ, Կ, Բ, էջ 682:

⁶⁴ Սորեկ – Ազնիւ, պատուական, ընտիր. նշԲ, Կ, Բ, էջ 730:

Թագատրաց գահ բարձր ի յերկրի,
 Թագ բերկրանաց Հայոց մեծ ազգի,
 Աթոռ փառաց, տեղ պատրիարգի,
 Սրահ լուսոյ, նեմարան Բանի:
 Մերձ առ շիրմին վեհին Գրիգորի՝
 Աստուածաբան սուրբ վարդապետի,
 Որ հանգուցեալ ի Նարեկ գեղջի՝
 Հուպ առ հիմըն սուրբ Սանդրխտի:
 Հայրապետաց պարբըն զետեղի,
 Մեծ ւ երջանիկ փաջ մետրապալտի,
 Ի քեզ նստեալ տոհմէն Արծրունի,
 Կաթողիկոս հանուրց Հայկազնի:
 (431ա)Սուրբ Միտոնի նիւթն ի քէն // բաշխի,
 Որ է նման Հոգոյն նշմարտի,
 Արհնեն Աջով սրբոյն Թումայի,
 Որ մխեցաւ ի կողն Յիսուսի:
 Դուռն երկնային հանգոյն Սինայի,
 Ի քեզ բազմի Միածին Որդի:
 Յիշեա: Եւ եւ: Զանձ.:⁶⁵
 Էին թագունի դշխոյ Բարձրելոյն,
 Աստուածամայր քոյ Աստուածորդոյն,
 Ծնար զՔրիստոս Աստուած վեհագոյն,
 Զգերերանեալ ընդ Հաւր և Հոգոյն:
 ԶՏէրըն բոլորից բացափայլագոյն,
 Կազմեալ զհրանիւթն յեղական լուսոյն,
 Լեր մեզ առիթ, ժտեա քո յորդոյն
 Պաղատանաւ մեծի Ամլորդոյն⁶⁶:
 Ստեփաննոսի Վկային նախնոյն,
 Լուսատուրջին ի Պալհատունոյն⁶⁷,
 Պահել զԱթոռս անվթարագոյն

⁶⁵ Համառոտամբ բացում ենք հիմք ընդունելով ժամագիրքը. «Յիշեա, Տէր, եւ ողորմեա: Եւ եւս առաւել գյորդորումն սիրոյ եւ զգործս բարեաց պարգեւել մեզ խնդրեմք: Տո՛ւր մեզ, Տէր Աստուած: Զանձինս մեր եւ զմիմեանս Տեառն Աստուծոյ ամենակալին յանձն արասցո՛ւք: Քեզ Տեառնդ յանձն եղիցո՛ւք» (Ժամագիրք, էջ 226):

⁶⁶ Նկատի ունի Հովհաննես Մկրտիչ Կարապետին:

⁶⁷ Տոհմանունը այսպես է գրված:

Ի դրանջերոյ⁶⁸ ապաստամբ այսոյն:
 Ժողովրդեանս մեր միահաղոյն⁶⁹
 Տուր կեանս բարի հոգոյն և մարմնոյն,
 Ննջեցելոցն ի տապան հողոյն,
 Տեառնէ աոցեն զփառս հանդերձելոյն:
 Ի յոբելեան քան անցեալ թվոյն
 Երսուն և հինգ ազգիս հակազոյն⁷⁰,
 Յարմարեցաւ զանձըս հրաշագոյն,
 Աղթամարայ խաչին բարձրագոյն⁷¹:
 Ողորմեա[ց մեզ]:⁷²

ՏԱՂ ԱՆՈՅՇ

Ի ԲԲԳՈՒԹԵՆՅ ՅՈՎԱՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ ՈՍՏԱՆՅՈ
(ՄՄ 5521, 431աբ)

(ի ստորին լուսանցս՝ «Սուրբ Ոսկի քահանայդ նազելի յայն ձայնէ»)

(431ա) Յանգ ելեալ կազմեցար սուրբ խորան,
 Յանշնչական յարձանաց վիմական,
 Կառուցար Տեառնէն հանգըստեան,
 Աղթամարայ սուրբ տանար քաւարան:

(431բ) Որ յերջանիկ սուրբ գնդիցն հիմնեցար,
 Յառափելոց սուրբ դասուց հաստեցար,
 Երանակրան գլխաւոր սուրբ պետաց խնկեցար,
 Պաշտանէիցն Յիսուսի պատուեցար:

Վերնայարկ պատշգամ վարժարան,

⁶⁸ Դրանջել – Գուրխ բարձրացնել, ապաստամբել. **Ս. Մալխասյանց**, հ. Ա, էջ 544: ՆՀԲ-ում վկայված չէ:

⁶⁹ Միահաղոյն – Միանգամայն, միահամուտ, բովանդակ ի միասին, խմբովին. *ՆՀԲ*, հ. Բ, էջ 266:

⁷⁰ Գրված է այսպես, նկատի ունի՝ հայկազուն:

⁷¹ 50 (յոբելեան) × 20 + 35 = 1035 Հայոց Մեծ թվ. + 551 = 1586 Փրկչական թվ.:

⁷² Համատոտումը բացում ենք՝ հիմք ընդունելով ժամագիրքը. «Ողորմեաց մեզ, Տէր Աստուած մեր, ըստ մեծի ողորմութեան քում. ասացում ամենեւեան միաբանութեամբ: Տէր ողորմեա՛, Տէր ողորմեա՛, Տէր ողորմեա՛» (*Ժամագիրք*, էջ 226):

Հրեղին լեզամբ առաքեալն զմայլեցան,
 Հրամանան Յիսուսի ի յերկիր շրջեցան,
 Քարոզելով զՀին և զՆոր Կտակարան:

Անարատ սուրբ գառին զենարան անապական,
 Սուրբ Մարմին և Արին ի Տեառնէ բաշխեցան,
 Սուրբ դանլին, առագաստ բնակութեան,
 Աղթամարայ կենագործ ձօնարան:

Ներծագումն նախընթաց Քրիստոսի,
 Կործանիչ եղեռնագործ չար դիվի,
 Հոյակապ յԱղթամար փաղափի,
 Կարկաշասան կոհակացըն միջի:

Նախագահ Աստուածընկալ բուժարան,
 Ներկեցար յԱրենէ Տեառնական,
 Գերահրաշ գերագով սրբութեան
 Իմանալի փաղափին նմանական:

Երանելի արփիափայլ սուրբ Նշան,
 Վաւերական Տեառն Աթոռ բարձրական,
 Աղթամարայ ահեղահրաշ Սուրբ Նշան,
 Տօնողացս համարէն աւգնական:

Սուր մխեալ յարենէն Քրիստոսի,
 Ի նորոգումն մարդկաին միշտ զարմի,
 Չորեկողմեան տիեզերաց աշխարհի,
 Որք տօնեն զհանդէս տանարիդ գահոյի:

**[ԳԱՆՁ ԹՈՒՄԱՅԻ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ
 Ի ԲՐԳՈՒԹԵՆՑ ՅՈՎԱՆԷՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏԷ ՈՍՏԱՆՅՈՅԷ]
 (ՄՄ 5404, 211ա-213բ)**

(211ա) (Սկիզբը թափուած)// մըխեաց,
 Զքեզ վանառեմ առս այսմիկ Հընդկաց, որ է եկեալ ի յարեւելեաց,
 Ասաց Թումաս՝ Կամք քո եղիցի, Տէր, Արարիչ Յիսուս իմ Աստուած,

Վրկայ առեալ գորդի

ս Ձեբեթեա⁷³ և ըզՊետրոս, գոր Վէմ անուանեաց,
 Ես՝ Տէր Յիսուս ի Կուսէն ծընած, որ Յովսէփա զիս որդի ձայնեաց,
 Դահեկանի երակի տասանց վաճառեցի գրբով ձեռնարկած,
 Յուդի անկեալ Արբանէս գնաց, տարեալ զԹումասս ի սահմանս
 Հընդկաց:

Աղերսանամ սրբոյ[ն]:

Անդ ի յերկիրըն Հընդըստանա, Սեդրակ անուն ֆաղաֆն, որ անդ կայ,
 էր հարսանիս յայնմ ատուր նոցա արֆառդոյն կայսրին Սեդրակայ,
 Տարան զԹումասս հարկի առ նոսս, նըստէր տըրտում ի միջի նոցա:
 Եւ բարկացեալ մատըռուակ նըմա, էած ապտակ ի յերեսս նորա:
 Թումասս անէծ զայրագին նմա, շունֆ ֆարշեցեմ ըզբագուկ նորա,
 Իսկոյն գնացեալ բերել շուր նոցա, պատահեցաւ առիծ մի նըմա,
 (211բ) Եւ պատառեալ զիշատեաց ըզնա, աստէն առեալ // զցամ
 առհաստշա,

Չոր կիմիկոս⁷⁴ առեալ զձեռն նորա, բերեալ ի մէջ բագմոցին ըզնա,
 Եւ յարուցեալ անկան յոտս նորա, արհնեաց ըզհարսն և զփեսայն նորա,
 Իսկ Արբանէս տարաւ ըզԹումասս առ թագաւորըն Գընդափոտա:

Աղեր[սանամ սրբոյն]:

Նոյն Գընդափառ եհարց Թումայի, թէ՛ իսելամո՞ւտ ես կազմող յարկի,
 Թումայ ասէ, թէ՛ ի գործ ֆարի եմ ֆաջ տեղեակ տան և դարպասի,
 Յոյժ իւրնդացեալ Գընդափառոսի, բացեալ ըզգանձս ոսկոյ ւ արծաթի,
 Ետ ի Թումասս ի պէտս տանարի, ւ ինքըն զընաց հեռաւոր տեղի,
 Սուրբ առաքեալն, որ Թումասս կոչի, բաշխեաց զգանձ նորա աղֆատի,
 Ընդ որ մախայր⁷⁵ եղբայրն արֆայի, ոչինչ կարէր առնել Թումայի,
 Ետես վատնեալ զգանձն իւր հայրենի և խաւթացեալ մերձ ի մահ մատի,
 Արֆայն զեղբայրն ետես ի ցափ և ոչ շինեալ զպաղատն արֆունի,
 Յոյժ բարկացեալ սրբոյն Թումայի և գան հարեալ էարկ ի բանտի,
 (212ա) Իսկոյն մեռաւ եղբայրն արֆայի, Թումասս յարոյց // անուամբն
 Յիսուսի,

Եւ նա պատմեաց զարմանֆ սրխրալի, զի էր կազմեալ տանար տենչալի,
 Անդէն անկեան ի յոտս Թումայի, հաւատացին յԱստուած կենդանի,

⁷³ Ձեբեդեոսի որդիներն են Հովհաննես և Հակոբոս առաքյալները:

⁷⁴ Կիմիկոս (հուն. ΚΥΜΙΚΟΣ) – Շուն, շնական. Ս. Մալխասյանց, *Հայերէն բացատրական բառարան*, հ. Դ, Երևան, 1945, էջ 436: Հայամավորյան վարժում գործածված է «շուն» բառը. Յայսմատուրֆ, էջ ԻԹ:

⁷⁵ Մախայր – Նախանձել, խանդել, չարակնել. *ՆՀԲ*, հ. Բ, էջ 189:

Ուրախութիւն եղել հոգելի Հընդըստանա երկրին ամենի,
Յետոյ բագում շատ ժամանակի Գընդափառոս առ Տէր փոխեսցի:
Աղերսանամ [սրբոյն]:

Նոր թագաւոր մի Մըշդեհ ձայնեալ, քան զքանսարկուն, այլ շար ւ
անիծեալ,

Նա շարշարեալ զԹումա առաքեալ և աշտէի ի կողըն խոցեալ,
Ուստի եկեալ նոր հաւատացեալ, բարձին զմարմին արհնութեամբ
թաղեալ,

Իսկ արհային որդիքն, որ ընտրեալ, զոր Սուգանէս, Սիփորայ կոչեալ,
Տեսին զԹումաս, որ նահատակեալ, և ի հաւատս հաստատուն կացեալ,
Ի ծառաիցն ոմն այսահարեալ, շար Մըշդեհա ի դիւն լըկեալ,
Յառաքելոյ տապանըն դիմեալ և առժամայն անդէն ոչ զըտեալ,
Զի աշակերտ սրբոյն թագուցեալ, յետ այնորիկ յԱսորիս տարեալ,
(212բ) Ի տապանէն սրբոյն հող առեալ և // ի վերա ծառային արկեալ,
Ընդ որ փութով յոյժ առողջացեալ ի տապանէ սրբոյն բըժըշկեալ:
Աղերսանամ սրբ[ոյն]:

Էանց տարի, յետ ժամանակի ասպատակեալ Պարսիցն յԱսորի,
Գնացեալ հասին Թաղթան քաղաքի, ուր էր մարմին սրբոյն Թումայի,
Նախարար ոմն, որ Ուսուֆ կոչի, տեսեալ զտապան սրբոյն Թումայի,
Էր զարդարեալ յոյժ զարմանալի, ընդելուզեալ⁷⁶ յոսկոյն կեփագի,
Զոր իմացեալ, թէ գանձ լինիցի, պահեաց առ ինքն մինչ երեկոյի,
Եբաց ետես ինքըն մեկուսի, զի էր ոսկեր մարդոյ մեռելի,
Զի ոչ ոմնէր զհաւատս Քրիստոսի, կարծէր նըշխար գնա նահատակի,
Յրուեաց ի յոսս ձիոցն ամենի և առաքուր արար⁷⁷ բընաւի,
Զոր զոփացեալ⁷⁸ ի նոյն գիշերի, զարթեալ ետես վառ նման ջահի,
Եւ ամփոփեալ եղ ի յարկեղի, բերեալ ի յայս ի գաւառն Աղձնի,
Մերձ ի յայն շէն, որ Վան յորջորջի և հաւատաց Ուսուֆ Քրիստոսի,
Դարձեալ կամամ սրբոյն Թումայի, տարեալ զմարմին ի յայլում վայրի,
(213ա) Աստղն // երեւեալ լուսափայլ յայտնի դէպ յարեւելս
յերկիրն ըմբշտունի,

Եւ դադարեալ աստղն ի յայն բլրի, վերա գեղջին, որ Պարծիս կոչի,
Եւ անդ եղին զնըշխար Թումայի, ի վիմափոր քարեալ տապանի,

⁷⁶ Ընդելուզել – Ագուցանել ընդ միմեանս կամ ի մի շար, հիւսել, յարել. *ՆՀԲ*, հ. Ա, էջ 770:

⁷⁷ Առաքուր անել – Կոխկրտել, ոտքի տակ առնել. *ՆՀԲ*, հ. Ա, էջ 282:

⁷⁸ Զոփալ – Դողալ, սարսռալ. *ՆՀԲ*, հ. Ա, էջ 751: Դողալ, դողդողալ, սարսռալ, սարսափել, զարհուրել. **Ռ. Ղազարյան**, *Գրաբարի բառարան*, էջ 450:

Զոր և յետոյ Արծրունեաց տոհմի, զնա կառուցին տանար տենչալի,
 Եւ փարատիչ մարդկահին ախտի, ըմբշտունեաց երկրին [ամէն]ի:
 Յիշեայ: Եւ ես առ[աւել]: Զանձինս:⁷⁹
 Սուրբ մայր Միածնին՝ Կոյս Աստուածածին, լուծիչ մեղաց մաւրն
 յանցաւորին,
 Սգեստ լուսանիւթ երկնից արփային, յարկ նեմարան անեղ կազմողին,
 Մայր և ծընաղ Աստուծոյ Բանին, և տաղաւար Հոգւոյն ճրջմարտին,
 Կերակրեցեր կաթեամբ զֆո զորդին, այն որ պատկեր է Հաւրն
 երկնային,
 Միշտ աղաչեա զֆո Աստուածորդին՝ մեզ պարգեւէ զհանգիստն
 երկնային,
 Կոյս և անախտ սրբոյն Թումային, որ յիշատակ սորին կատարին,
 Սուրբն Յովաննէս լըրումն զատուերին և Ստեփաննոս ցելեալ ըզերկին,
 Սուրբըն Գրիգոր արհի պանծալին՝ լուսաւորիչն ազգիս Արամին,
 (213բ) Լուսա//նըշոյլ Խաչն աստուածային, միշտ յարակա սուրբ
 Կոյս քեզ լիցին,
 Եւ ամենայն դասք սրբոց զընդին՝ երկնաւորեաց և որք երկրահին,
 Առ քեզ կըցորդ ցանկ զամենեսին, բարեխաւսեա առ ֆո Միածնին,
 Պահել անշարժ զսուրբ զեկեղեցի, ես առաւել զազգս ապատեսին(°),
 Գրքայ երգող զանձիս Թումային ի Յովաննէս յիմար յ անարին,
 Որ մականունն Բըրգոս ձայնէին, մեղաւ անկեալ ի ծուղակ շարին,
 Փրկեա զմեզ, Տէր, ի հաղբից նորին, խառնէ ի դասս սրբոցն երամին,
 Հոլովական թըվիս տումարին հագար ու ֆսան և ութ ընդ նմին⁸⁰,
 Նոր երգեցաւ զանձըս Թումային, զեղանակողֆո արհնէ Բանըն
 Հայրածին:
 Ողորմեաց մեզ⁸¹:

⁷⁹ Համառոտումը բացում ենք՝ հիմք ընդունելով ժամագիրքը. «Յիշեա, Տէր, եւ ողորմեա: Եւ ես առաւել զյորդորումն սիրոյ եւ զգործս բարեաց պարգեւել մեզ խնդրեմք: Տո՛ւր մեզ, Տէր Աստուած: Զանձինս մեր եւ զմիմեանս Տեառն Աստուծոյ ամենակալին յանձն արասցո՛ւք: Քեզ Տեառնդ յանձն եղիցո՛ւք» (ժամագիրք, էջ 226):

⁸⁰ 1028 + 551 = 1579 Փրկչական թվ.:

⁸¹ Համառոտումը բացում ենք՝ հիմք ընդունելով ժամագիրքը. «Ողորմեաց մեզ, Տէր Աստուած մեր, ըստ մեծի ողորմութեան ֆում. ասասցո՛ւք ամենեւեան միաբանութեամբ: Տէր ողորմեա՛, Տէր ողորմեա՛, Տէր ողորմեա՛» (ժամագիրք, էջ 226):

**ՏԱՂ ՍՈՒՐԲ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ ԹՈՒՄԱՅԻ,
Ի ԲՐԳՈՒԹԵՆՅ ՅՈՎԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ ՈՍՏԱՆՅՈՅ ԱՍԱՑԵԱԼ
(ՄՄ 5404, 213բ)**

Վայ է ինձ մեղաւորիս:

Յանեղէն կազմեցան արարածք,

Հայր և Որդի և Սուրբ Հոգին բնաւ[ս էա]ծ,

Զառափեալսն ի ծովէն Տէր կոչեաց

Եւ նոքաւ ըզմարմին դիկփ վերածեաց:

Որում և սուրբ առաքեալըն Թումաս///(շարունակութիւնը թափուած):

LUSINE TUMANYAN

THE LITANIES AND ODES OF YOVHANNĒS BRGUT‘ENTS‘

Key Words: Yovhannēs Brgut‘ents‘, Vostan city, *gandz* (litany), *tagh* (ode), manuscript, Aght‘amar island, Surb Khach (Holy Cross) church, Apostle Thomas.

The article contains the first publication of the *gandzs* (litanies) and *taghs* (odes) of the famous Archimandrite Yovhannēs Brgut‘ents‘, which we have found in manuscripts. They are dedicated to the Church of Aght‘amar island and Apostle Thomas. We found information that one of the manuscripts taken from the Narek Monastery to Aght‘amar contained Yovhannēs’s litanies. According to another source, another manuscript kept in Aght‘amar contained a *gandz* and a *tagh* of the same author.

We tried to find these manuscripts. There is a manuscript, written in 1440 in Vostan, which Ghevond P‘irghalemyan saw in the Narek Monastery in 1866. It was taken to the Aght‘amar Monastery, and in 1915–1916, during the Genocide, it was rescued and brought to Holy Ēchmiadzin. Now it is Ms M5404. In the 17th century, the *gandz* of Yovhannēs Brgut‘ents‘ dedicated to Apostle Thomas was written on the last pages of this manuscript.

As for the manuscript that Archimandrite Ghevond saw in Aght‘amar in 1602, it is certainly the same manuscript written by T‘uma Minasnets‘ in 1445 in Aght‘amar (M5521). In 1602, the *gandz* and the *tagh* of Yovhannēs Brgut‘ents‘ dedicated to the Church of Surb Khach (Holy Cross) in Aght‘amar were added on the last pages of this manuscript.

ЛУСИНЕ ТУМАНЯН

ГАНДЗЫ И ТАГИ ОВАНЕСА БРГУТЕНЦА

Ключевые слова: Ованес Бргутенц, город Востан, *гандз*, *таг*, рукопись, остров Ахтамар, церковь Сурб Хач (Св. Крест), апостол Фома.

В статье впервые публикуются обнаруженные нами гандзы (церковные песнопения) и таги (оды) известного архимандрита Ованеса Бргутенца, посвященные церкви на острове Ахтамар и апостолу Фоме. До нас дошли сведения, что одна рукопись, вывезенная из Нарекского монастыря в Ахтамар, содержит песни Ованеса Бргутенца. Согласно другому источнику, в другой рукописи, хранящейся в Ахтамаре, содержится гандз и таг Ованеса Бргутенца.

Мы попытались найти эти рукописи. Есть рукопись, написанная в 1440 году в Востане, которую Гевонд Пиргалемян видел в Нарекском монастыре в 1866 году. Спустя годы она была перевезена в Ахтамарский монастырь. В 1915-1916 гг., во время Геноцида, рукопись была спасена и перевезена в Святой Эчмиадзин, а сейчас находится в Матенадаране имени Месропа Маштоца (М 5404). На последних страницах этой рукописи в XVII веке был написан гандз Ованеса Бргутенца, посвященная апостолу Фоме.

Что касается рукописи, которую архимандрит Гевонд видел в Ахтамаре в 1602 году, мы уверены, что это та самая рукопись, которую Тума Минасенц скопировал в 1445 году в Ахтамаре (ММ 5521). В 1602 г. на последних страницах этой рукописи были добавлены гандз и таг Ованеса Бргутенца, посвященные церкви Сурб Хач (Святой Крест) на острове Ахтамар.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՈՒՆ

Ազատ Բոզոյան

Անտիոֆի դերը Լևոն Մեծագործի ֆաղափականության մեջ..... 5

Կարեն Մաթևոսյան

Ռուսի սուլթանության հակաթոռ կաթողիկոս Անանիան 22

Գագիկ Դանիելյան

Պաշտոնական նամակագրությունը և դիվանագիտական ընձաները
հայ-մոնղոլական հարաբերություններում 40

Էլինա Ղազարյան

Հարավային Կովկասի ֆաղափների դերը տարանցիկ
առևտրում ըստ Ժ.-Ժ.Դ. դարերի պարսկական և արաբական
պատմաաշխարհագրական երկերի 60

Գեորգի Միրզաբեկյան

1590 թ. Մելիֆ-Արալանլուի օսմանյան հարկացուցակը..... 74

Հայկազ Հովհաննիսյան

Մատենադարանի Ալ. Երիցյանի արխիվ. «Հյուսիսսփայլ» ամսագրի
հրատարակման նախապատմությունը..... 83

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Դավիթ Գևորգյան

Գրիգոր Բ. Վկայասերի նախաձեռնած թարգմանական շարժումը 93

Դոնարա Կարապետյան

Ասար Սեբաստացու «Գիրք բժշկական արհեստի» բժշկարանի
գրավոր աղբյուրները..... 113

Աննա Օհանջանյան

Դավանանքից դավանաբանական անցնելով. հայ կաթողիկ Հովհաննես Մշեցիև և նրա
հեղինակած «Բանալի նշմարտութեան» գիրքը (անգլերեն)..... 131

ԱՐՎԵՍ

Ավետ Ավետիսյան

«Իսահակի զոհաբերության» պատկերագրական տարբերակները
հայկական մանրանկարներում..... 166

Սեդա Մանուկեան

Բոնաշէնի մանրանկարչութեան մի օրինակ (Մատենադարանի ձեռ. 10789)..... 199

Աննա Արեշատյան

Դիտարկումներ Մակար Եկմայանի և Կոմիտասի դաշնակաձ պատարագի
մոնոդիաների մեղեդիական մտածողության շուրջ..... 212

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Անի Առաքելյան

Սուլեյման Դարաշամբեցի կատակերգակը և նրա նորահայտ երկերը..... 233

Լուսինե Թումանյան

Հովհաննես Բրգութենցի գանձերն ու տաղերը 268

Հասմիկ Կիրակոսյան

Նորահայտ մի փաստաթուղթ Շուշիում ավետարանական ֆարոգիչների
գործունեության մասին 295

Միհրան Մինասեան

Մշոյ Ս. Առաքելոց, Մատնավանք և Ս. Յովհաննէս վանքերու թեմական
գիւղերու, Բասենի ու Թախթի հայկական եկեղեցիներու, վանքերու և
գերեզմանատուններու անտիպ ցուցակ (1861-1866 թթ.)..... 305

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գեորգ Տէր-Վարդանեան

Հայերէն հնատիպ գրերի ձեռագիր գրառումների և գրադարանային
նշումների Դիւանի կազմութեան ծրագիրը 321

Տաթևիկ Մանուկեան, Քնարիկ Սարգսեան

Մաշտոցեան Մատենադարանի հնատիպ գրերի ձեռագիր և
գրադարանային նշումները (ընդհանուր պատկեր) 330

Հերմինէ Գրիգորեան

Յուցակ կիսաբունի Կիլպէնկեան թանգարանի հայերէն ձեռագրերի 350

ԲԱՆԱՎԵՃ**Նարինէ Վարդանյան**

«Կանոնագիրք հայոց» ժողովածուի զարգացման պատմությունը. ուսումնասիրություն, թե՞ խեղաթյուրում 377

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ**Մանեա Էննա Շիրինյան**

Բյուզանդագետների համաշխարհային XXIV համաժողովը 420

ՄԱՀԱՆՈՍԱԿԱՆ**Նազենի Ղարիբյան**

Վասն կենաց եւ գործոց Նինայի Գարսոյեան (1923-2022) 432

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՀԱՆԴԵՍԻ ՀՈԳՎԱԾՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆԸ

ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ 438

CONTENTS

HISTORY

Azat Bozoyan

The Role of Antioch in the Policy
of Levon the Magnificent 5

Karen Matevosyan

Anticatholicos Anania of the Sultanate of Rum 22

Gagik Danielyan

Official Correspondence and Diplomatic
Gifts in the Armenian-Mongol Relations (part 3).....40

Elina Ghazaryan

The Role of South Caucasian Towns
in Transit Trade According to the Persian and Arabic
Historico-Geographical Works of 10th-14th Centuries.....60

Georgi Mirzabekyan

The Ottoman Tax Register of Melik-Arslanlu of 1590.....74

Haykaz Hovhannisyan

Matenadaran, Archive of Al. Yeritsyan: Prehistory
of the Publication of the Journal “Nortern Lights”.....83

PHILOLOGY

Davit Gevorgyan

The Translational Movement Initiated by Grigor II V kayaser.....93

Donara Karapetyan

The Written Sources of Asar Sebastats‘i’s
Book of Medical Art.....113

Anna Ohanjanyan

Jumping In and Out of Confessions: The Armenian Catholic Yovhannēs
of Mush and his Book *Key of Truth*.....131

ART

Avet Avetisyan

The Iconographic Versions of *the Sacrifice Of Isaac*
in Armenian Miniatures.....166

Seda Manukyan

A Specimen of the Břnashen Miniature Art..... 199

Anna Arevshatyan

Observations on the melodic thinking in
the monodies of the Liturgy in the arrangements
by Makar Yekmalian and Komitas..... 212

PUBLICATIONS**Ani Arakelyan**

Comedian Suleiman Darashabets‘i and
His Newly Discovered Poems..... 233

Lusine Tumanyan

The Litanies and Odes of Yovhannēs Brgut‘Ents‘ 268

Hasmik Kirakosyan

A Recently Discovered Document about the Activity
of Evangelical Missionaries in Shushi..... 295

Mihran Minassian

A Previously Unpublished List of Diocesan Villages of the
Monasteries of Surp Arakelots in Mush, Madnavank and Surp Hovhannes,
as well as Armenian Churches, Monasteries and Cemeteries
of Pasen and Takht (1861–1866)..... 305

BIBLIOGRAPHY**Georg Ter-Vardanean**

The Program of Composing the Corpus of
Handwritten Remarks and Library Notes in
Armenian Early Printed Books..... 321

Tatevik Manukyan, Knarik Sargsyan

Handwritten and Library Notes of Early Printed Books
of Mesrop Mashtots Matenadaran (General Picture)..... 330

Hermine Grigoryan

Catalogue of the Armenian Manuscripts of the
Gulbenkian Museum in Lisbon..... 350

DISCUSSION**Narine Vardanyan**

History of the Development of the Armenian Book of Canons.

Study or Misrepresentation?.....377

REPORT**Manea Erna Shirinian**

The XXIV International Congress of Byzantine Studies 420

OBITUARY**Nazenie Garibian**

The Life and Work of Nina Garsoïan (1923-2022).....432

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Азат Бозоян Роль Антиохии в политике Левона Великого.....	5
Карен Матевосян Антикатоликос румского султаната Анания.....	22
Гагик Даниелян Официальная переписка и дипломатические дары в армяно-монгольских отношениях (часть 3).....	40
Элина Казарян Роль Городов Южного Кавказа в транзитной торговле по данным персидских и арабских историко-географических трудов X-XIV веков.....	60
Георгий Мирзабекян Османский налоговый реестр Мелик-Арсланлу 1590 г.....	74
Айказ Оганесян Матенадаран, архив Ал. Ерицяна: Предыстория издания журнала “Северное сияние”.....	83

ФИЛОЛОГИЯ

Давид Геворгян Переводческое движение, начатое Григором II Вкаясером.....	93
Донара Карапетян Письменные источники лечебника Асара Себастици “Книга врачебного искусства”.....	113
Анна Оганджян Переходя из одной конфессии в другую: армяно-католик Ованес из Муша и его книга «Ключ истины».....	131

ИСКУССТВО

Авет Аветисян Иконографические варианты “Жертвоприношения Исаака” в армянских миниатюрах.....	166
Седа Манукян Образчик брнашенской школы миниатюры.....	199
Анна Аревшатян Наблюдения над мелодическим стилем монодий литургии в многоголосных обработках Макара Екмаляна и Комитаса.....	212

ПУБЛИКАЦИИ

Ани Аракелян

Сатирик-комик Сулейман Дарашамбский и его неизвестные стихотворения..... 233

Лусине Туманян

Гандзы и таги Ованеса Бргутенца 268

Асмик Киракосян

Новонайденный документ, описывающий деятельность евангелических миссионеров в Шуши 295

Мигран Минасян

Ранее не публиковавшийся список епархиальных сёл монастырей Сурб Аракелоц, Матнаванк и Сурб Ованес, а также армянских церквей, монастырей и кладбищ Басена и Тахта (1861-1866 гг.)..... 305

БИБЛИОГРАФИЯ

Геворг Тер-Варданян

Программа составления свода рукописных записей и библиотечных заметок на старопечатных армянских книгах 321

Татевик Манукян, Кнарик Саргсян

Рукописные и библиотечные записи старопечатных книг Матенадарана им. Месропа Маштоца (общая картина)..... 330

Эрмине Григорян

Каталог армянских рукописей, хранящихся в музее Гюльбенкяна в Лиссабоне 350

ДИСКУССИЯ

Нарине Варданян

История развития “Армянской Книги канонов”. Исследование или искажение фактов? 377

СООБЩЕНИЕ

Манеа Эрна Ширинян

XXIV всемирный конгресс византинистов 420

НЕКРОЛОГ

Назени Гарибян

Жизнь и деятельность Нины Гарсоян (1923-2022)..... 432

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 34

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 34

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 34

Համակարգչային ձևավորումը և էչադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում

Ք. Երևան, Ներսիսյան 1

Չափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 28

տպաֆանակ՝ 150

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի

հրատարակչական բաժին, ք. Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի քվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/